

Міжнародний центр «Голокост» імені доктора А. Шварца

Ганя Федорович

Зазнати чудо?

**Історія
Труди Розенберг**

Львів 2016

УДК 94(438)
ББК 63.3

Федорович Ганя. Зазнати чудо? Історія Труди Розенберг / Переклад з польської Андрія Павлишина, післямова до українського видання Мирослава Мариновича. – Львів: ТзОВ «Галицька видавнича спілка», 2016. – 132 с.

Перекладено за виданням: Hania Fedorowicz. *Doznać cudu? Opowieść Trudy Rosenberg.* – Kraków: Wydawnictwo Smak Słowa, 2012. – 136 s. (ISBN 978-83-122-42-4)

Видання здійснено за фінансової підтримки
Ukrainian Jewish Encounter,
Devid Kilgor,
Hania Fedorowicz

та за сприяння Міжнародного Центру «Голокост» ім. д-ра А. Шварца

ISBN 978-617-7363-01-8

© Міжнародний Центр «Голокост» ім. д-ра А. Шварца, 2016
© Hania Fedorowicz, tekst, 2012
© Андрій Павлишин, переклад з польської, примітки, 2016
© Мирослав Маринович, післямова, 2016
© Agnieszka Wójkowska, дизайн обкладинки, 2012

Якщо хочеш бути щасливою
І зазнати чудо,
Стань вірною дочкою
Єврейського народу.

Мати

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Україна напрочуд близька моему серцю. Мій батько народився в 1919 році в Залещиках. Тоді вони входили до складу Польщі й були типовим подільським містечком, де віками мешкали поруч євреї, поляки та українці, представники різних культур, мов і релігій. У 2001 році, коли я вперше там побувала, місто входило до складу України й називалося Заліщиками. Українська подруга ласкаво погодилася відвезти мене туди на авто. Їдучи зі Львова до Заліщиків, ми минали дорогою подібні містечка, і я раз у раз просила подругу зупинитися, щоб зробити світліни. Чимало зустрінутих на нашому шляху будівель, які свідчили про розквіт єврейського життя на цих теренах у минулому, тепер були занедбані й покинуті. Подруга запитала мене, звідки я знаю, що ці споруди «єврейські». Я пояснила, що можу простежити їх єврейське походження завдяки формі вікон і візерунків на піддашші. Вона відказала (і я досі пам'ятаю ці слова): «Як це можливо, що ти знаєш про мою країну більше, ніж я?» І хоча я не єврейка, я тоді вирішила змінити ситуацію і поділитися своїми знаннями.

Публікація книги «Зазнати чудо? Історія Труди Розенберг» українською мовою дуже доречна. Саме уроки воєн минулого століття повинні допомогти нам, мешканцям цього континенту, створити гуманнішу спільноту Європи XXI століття.

Післявоєнні покоління виказують дедалі більше зацікавлення до травм попередніх поколінь – воєн, переслідувань, депортацій та вигнань, усього того досвіду, якого, на щастя, нові покоління не відчували на собі. Проте, вони мусять знати про це, позаяк спіраль жорстокості та ненависті не спиняє свого руху. Певним викликом для української молоді (та й не лише для української) є дослідження та мандрівки до місць, які вплинули на їхню ідентичність ще до їх народження, спроби заговорити про той досвід, про який старші покоління воліли мовчати.

Не в літературі факту, і не в красному письменстві, а саме в спогадах триває пошук словесної форми актуальної розповіді, здатної врятувати місця й ідентичності від забуття. Зразком такого пошуку єврейського ко-

Переклад з англійської Галини Рис

ріння на території сучасної України є опублікована в 2014 році книжка Каті Петровської «Vielleicht Esther» («Мабуць Естер»)¹.

До подальших пошуків може надихнути і книжка Труди Розенберг, дія якої розпочинається у місті Lwów, що тепер зветься Львовом. Кілька років тому на презентації в Оттаві Труда пояснила: «Я виросла у Львові, місті, яке називають по-різному, достоту як мене. Лемберг–Львув–Львов–Львів. Я пережила Шоа, набувши трьох ідентичностей, однак я завжди знала, хто я така».

Розповідь Труди важлива для молодих українців, адже вона нагадує про тих людей, які колись мешкали в містах і селах, де нові покоління тепер запитують про минуле, нагадує про жахливі події Голокосту, які трапилися на території сучасної України, нагадує про те, що бачили і що зробили, або не зробили наочні свідки тих подій, коли їхні сусіди йшли на смерть; вона спонукає замислитися над тим, як би вчинив і що би відчув за подібних обставин кожен із нас, оплакувати втрату сусідів і друзів, втрату культурної спадщини і явища єврейських містечок (штетлів), спонукає творити осередки колективної пам'яті, завдяки яким усі і кожен зможе пригадати й застерегти: «**Більше ніколи**», зрозуміти, що наша власна ідентичність завжди залежить від того, як нас бачать і трактують інші, – і як особи, і як члена ширшої спільноти. Щоб вціліти перед лицем загрози зникнення, моя і наша ідентичність потребує тих, хто засвідчить, що і я, і ми всі суші.

Що допомогло Труді Розенберг вижити? Якось вона сказала: «Мені не притаманні якийсь особливий героїзм чи кмітливість. Я справді думаю, що дуже багато залежить від того, чи ми віримо, що це можливо, навіть якщо це й не так».

Я бажаю українським читачам книжки «Зазнати чудо? Історія Труди Розенберг», цитуючи прекрасні слова Джонатана Сафрана Фоера², «осяяння світлом минулого».

*Ганя М. Федорович
Зальцбург, вересень 2014 р.*

¹ Катерина Петровська (нар. 1970 в Києві) – українсько-німецька письменниця й журналістка, мешкає в Берліні. Докладніше див.: http://uk.wikipedia.org/wiki/Петровська_Катерина_Миронівна. – Прим. перекл.

² Алюзія до роману «Все ясно» (англ. «Everything Is Illuminated») – дебютного твору американського письменника Джонатана Сафрана Фоера (Jonathan Safran Foer, нар. 1977 року в Вашингтоні), опублікованого в 2002 році; український переклад побачив світ у 2005 році в Києві. – Прим. перекл.

П е р е д м о в а

Перед нами дивовижний документ. Сам я прочитав його на одному подихові. Дві канадки розмовляють польською про події, які трапилися сімдесят років тому. Їхня польська мова вишукана, хоча й дещо архаїчна та перевантажена забутими вже сенсами. Перша з них, старша, – польська єврейка зі Львова, друга, на два покоління молодша, – дочка польських емігрантів, уродженців пограниччя, вихована в повазі до католицьких і польських патріотичних традицій. Перша, Труда Розенберг (дівооче прізвище Остерман), – когнітивний психолог, друга, Ганя Федорович, – фахівець у галузі комунікації та вирішення конфліктів. Обидві вони впродовж багатьох років опрацьовують способи редукування образ, ненависті та упереджень між людьми.

Вони розмовляють про юність старшої з жінок. Точніше кажучи, йдеться про дитинство (але зовсім коротко) і юність Труди Остерман у жахливі роки Другої світової війни. То не ностальгійні спогади про минуле, а якимось дивним чином оповідь про сучасність. Читаючи їхню бесіду, я щоразу ловив себе на думці, що та юність таємничо присутня й далі. Втім, це не лакований образок ідеалізованого минулого (що часто трапляється у спогадах), і не розповідь про людську нищість і найтемніші сторони життя (хоча для цього підстав не бракувало).

А ще, хоча це було би зовсім природно, це не оповідь про страждання. Хоча воно постійно чигає десь поруч, проте, не воно найголовніше. Набагато важливіші інші питання. Можливо, найголовніші, принаймні я так вважаю, два. Перше – здатність людини до співпереживання (емпатії). Ця здатність долає бар'єри роду, раси, віросповідання, етнічної приналежності. Вона призводить до того, що визначником людського діяння стає готовність допомогти, діяти на користь інших людей, часто коштом особистих інтересів. Це близько до

межі з любов'ю, бо в ній ми так само схильні думати не тільки про себе, але радше про об'єкт наших почуттів. Юна Труда Остерман спізнала чимало емпатії, Труда Розенберг ні на мить про це не забуває. Інше питання – це певність, що існує така річ, як універсальна подібність між людьми, універсальний людський первень. «Це також людина», – така ідея червоною ниткою пронизує усю оповідь і підтверджує результати досліджень Самуеля Олінера¹, присвячених полякам, які рятували євреїв. Ці праведники серед народів світу відзначалися незламною певністю, що не має значення, чи йдеться про поляків, чи євреїв. Для них усі врятовані були людьми. Звучить просто, начебто очевидно, проте аж ніяк не універсально.

Це також оповідь про надію, яка навіть у найгірші часи може виявитися сильнішою, ніж страх. Про апріорну певність, що завжди залишається якийсь шанс, тільки слід його енергійно шукати. Здавна відомо, що опинившись віч-на-віч із жахливою травмою, люди вдаються або до стратегії цілковитої безпорадності, згідно з якою в ситуації безвиході слід капітулювати, або до стратегії знахідливості, згідно з якою, хоча й справді виходу немає, але намагатися його шукати усе ж слід. Перші гинуть частіше, хоча й другі не завжди виживають, що блискуче продемонстрували Бруно Беттельгайм²,

¹ Самуель П. Олінер (Samuel P. Oliner, нар. 1930 в Польщі) – Ph.D. Каліфорнійського університету в Берклі, почесний професор соціології штатного університету графства Гумбольдт (Каліфорнія, США), засновник-директор Інституту вивчення альтруїстичної особистості та просоціальної поведінки. Врятований у роки Шоа, він присвятив життя вивченню поведінки мешканців окупованої нацистами Європи, проявів людяності та допомоги переслідуваним євреям; автор численних телепередач і низки книжок, зокрема, «Природа добра і зла: розуміння вчинків моральної та аморальної поведінки» (The Nature of Good and Evil: Understanding the Acts of Moral and Immoral Behavior, 2011), «Альтруїстична особистість: Рятівники євреїв у окупованій нацистами Європі» (Altruistic Personality: Rescuers Of Jews In Nazi Europe, 1994) та ін. – *Прим. перекл.*

² Бруно Беттельгайм (Bruno Bettelheim, 1903–1990) – американський психолог і психіатр, австрійський єврей, ув'язнений за походження після нацистської окупації в 1938–1939 рр. у Дахау та Бухенвальді, після еміграції до США у 1944–1973 рр. професор психології в Чиказькому університеті, основоположник низки теорій, які інтерпретують поведінку людей в екстремальних умовах концтабору, наклав на себе руки від депресії. – *Прим. перекл.*

Моріс Яновіц³ і Антоній Кемпінський⁴ – всі вони зазнали воєнної травми.

Частина цієї оповіді показує, скільки сил, скільки енергії може віднайти в собі людина, до яких прихованих резервів свого організму і до яких резервів свого розуму здатна вона сягнути перед лицем трагічної долі.

Дивовижно, звідки у молодій єврейській дівчині, перед якою відкрилася безмежна пустка, взялося стільки віри, стільки надії, стільки сили? Припускаю, що джерелом усього того була добре сформована ідентичність, якій не зашкодили зміна прізвища, зміна мови, зміна оточення. Героїня оповіді завжди зберігала свою індивідуальність, а те, як вона красно розповідає про свою молодість, свідчить, що зберегла її й досі, хоча в її житті змінилося майже все.

Дивовижно також, як співрозмовницям вдалося уникнути патетичного тону і дидактичних ноток, які при таких нагодах неодмінно прослизують у діалог. Вони нікого не повчають. Вони лише спонукають до осмислення, а міркувати є про що.

Історія Труди Розенберґ, як і кожна людська оповідь, – це текст, контекст і підтекст. Я думаю, що читач легко це зауважить. Великий Людвіґ Вітґенштайн написав майже сто років тому, що якщо ми чогось не можемо сказати, то повинні про це помовчати. Підтексти, зокрема в історії Труди Розенберґ, виглядають власне таким мовчаням. Сповненим сенсів.

*Веслав Лукашевський,
професор психології,
член Польської Академії Наук*

³ Моріс Яновіц (Morris Janowitz, 1919–1988) – американський соціолог, виходець із родини євреїв-емігрантів із Польщі, професор соціології Мічиганського та Чиказького університетів; один із засновників військової соціології, вивчав стосунки між військовими та цивільними, зокрема на війні; інтерес до цієї проблематики виник під час його служби в 1943–1946 рр. у дослідно-аналітичному відділі Управління стратегічних досліджень армії США, коли він провадив у Європі радіопередачі проти нацистів і спілкувався з жертвами режиму та допитував затриманих військових злочинців. – *Прим. перекл.*

⁴ Антоній Кемпінський (Antoni Kępiński, 1918–1972) – польський психіатр, психолог, філософ, уродженець м. Долина, в роки війни в'язень франкістського концтабору в Іспанії; один із перших дослідників, який зацікавився психологічними проблемами в'язнів нацистських концтаборів, учасник програми психологічної реабілітації колишніх жертв Аушвіца. – *Прим. перекл.*

Труда Розенберг, місто Оттава, 2011

В с т у п

Я познайомилася з Трудою Розенберг в університеті св. Павла в Оттаві, де мені поталанило викладати упродовж двох семестрів. Вона розповідала студентам про власний життєвий досвід молодечих літ, проведених у Європі, себто про переживання єврейки в часи Голокосту. Мене привабили Її сила характеру і рік народження – 1922. Той самий, що й у моєї Матері. Ще вдома я упевнилася, що того року народжувалися відважні жінки. Я заговорила до Неї після виступу, Вона відповіла польською мовою й запропонувала зателефонувати до Неї при нагоді. Так ми й познайомилися.

З часом нас поєднали близькі дружні стосунки. Я намагалася переконати Трудю написати спогади про її незвичайне життя. Вона пручалася, повторюючи, що Вона – не письменниця, а оповідачка. Отож, я знову й знову слухала Її зворушливі розповіді, а принагідно придбала собі диктофон, щоб урятувати потік слів від забуття.

З незліченних годин записів постав цей текст, фіксація наших бесід і свідчення глибокої певності польської єврейки та польки-католички, що в перебігу запитань і відповідей ми можемо раптом виявити спільну перспективу.

*Ганя Федорович
Зальцбург, 2012*

ЖИТТЯ

Фільм про моє життя я б назвала... *How many lives?* [Скільки життів прожито?] Скільки актів у виставі?..

– І що було би в тому фільмі?

Все моє життя.

– А яка відповідь? Ти вже порахувала кількість дій?

Того ніхто не знає. Я ще не завершила життєвого шляху.

– У роки війни Ти багато разів починала життя під іншим прізвищем...

Упродовж п'яти років я жила зі смертним вироком, як і всі інші євреї. Наша єдина провина полягала в тому, що ми євреї.

– Що то за лампа на фото...?

Карбідна лампа. Ми користувалися такими під час війни у Варшаві.

– Ти виглядаєш дуже красивою.

Труда Розенберг біля карбідної лампи у Ясінських

П о л ь с ь к а м о в а

– Розкажи мені, будь ласка, в якому Ти настрої?

В чудовому, бо Ти поруч, слухаєш, і мені дуже затишно. Нещодавно я згадала значення англійського слова wart. Я поняття не мала, як це сказати польською. Раптом уві сні, вночі, мені спало на думку... бородавка. Власне, бородавка. Адже я зі Львова. Розумієш, я ношу мешти, а інші – туфельки.

– О, як це втомлює, коли не можеш назвати якусь річ.

Ще й як! Коли ж бо я востаннє говорила про бородавки, моя дорога! Адже я шістдесят два роки жила, не маючи змоги говорити польською. Проте, після відвідин Варшави в 2005 році я переконалася, що такі розмовляю нею. Польська – моя рідна мова.

– Як Ти в цьому переконалася?

А як би інакше я могла викладати польською мовою?

– Тобі не бракувало слів?

Що ж, може я була така кмітлива, що використовувала тільки ті слова, яких мені не бракувало? Того я вже ніколи не довідаюся.

– Не важливо, які слова знаєш, важливо, як ними користуєшся?

Саме так. Я мусила це втямити. Тим не менш, це доводить одне: що я і досі розмовляю польською. А Тобі не траплялися такі миті?

– Іноді мені бракує слів для вислову почуттів, якщо я володію мовою лише в науковому контексті. Чи Ти розмовляєш польською і відчуваєш польською?

Так. А що? Англійською маю відчувати?

– Та ні, в англійському контексті важко з висловленням почуттів.

Тепер, у моєму віці, я завжди вважаю польську мову своєю першою мовою.

– Чому?

Мабуть, коли людина старіє, перша мова виринає хуткіше, ніж вивчені згодом. Але це також залежить від теми, про яку йдеться. Залежить від ситуації. Коли я оповідаю про давні часи, я сягаю до польських слів, хоча незрівнянно довше вживаю англійську. Прецінь, я вже пів століття мешкаю в Канаді.

Мене іноді запитують, чому я все ще говорю польською, чому не забула цієї мови, якщо поляки вчинили нам стільки зла? На це я відповідаю: «Поляки мені ніколи не заподіяли нічого лихого». Звичайно, що існував антисемітизм. Звичайно, що це було неприємно. Гітлерівці були гіршими. Чи перестала я з цієї причини розмовляти німецькою? Зовсім ні. Польська – моя рідна мова, тож чому б я не мала нею розмовляти? Я люблю польську мову і Польщу. Я досконало володію польською, бо в мене був Батько, який мені звелів: «Не мордуй цієї мови!» Це моя мова, це моя перша мова.

Судний день

– Яку Ти книжку зараз гортаєш?

Це мій молитовник, тільки на Йом Кіпур, дитинко. Це іспит сумління. Я не розповідаю про мою історію як про героїзм, я кажу про неї з боєм. Те, що заподіяли євреям, годі зрозуміти. Як можна було людям вдіяти щось настільки нелюдське, якщо віра вчить нас піклуватися навіть про кожну тварину? То не тільки мій біль, це біль моєї нації.

Ч а с

Ти мусиш разом зі мною перестрибувати з одного етапу на інший.

– **Стрибки? В часі?**

Я постійно кажу про те, що було, що є і що буде.

– **Згода. Таким є певне бачення, вічність складається з того, що було, що є і що буде.**

І саме в цьому полягає особливість Бога, що він існує завжди і в будь-яку мить. Розумієш? Це як математика. Від нуля, який загалом аж ніяк не є нулем, і аж до... як це кажуть польською? До нескінченності.

– **Я теж маю таке враження, що те, про що ми одна одній розповідаємо, має щось спільне з Богом.**

Все має щось спільного з Богом.

Іноді мені шкода, що я бездітна. Діти приходять до мене, але то діти моєї кухні. А міг би хтось безкорисливо потелефонувати і спитати: «Чи все гаразд?»... А ну ж бо я хвора? В день народження я переважно його не святкую. Іноді досить просто потелефонувати. Моя кузинка має п'ятьох дітей, у мене немає нікого. Мені б хотілося, щоб вона обняла мене і сказала: «Так добре, що ти є». Люди втратили почуття прив'язаності. Я ризикувала життям, щоб вона вижила. Коли мене з покоївки зробили нянею, то господарі почали шукати когось іншого на моє місце. Вгадай, кого я порекомендувала? Мою кузинку. Все склалося чудово. Але як? З якими труднощами?

І ще одне. Вона була дитиною з заможного дому. Ми були не надто багаті, що й казати, наша сім'я була міщанською. А вона була дитиною, вихованою серед красивих речей і образів. То був приємний дім. Я все робила за неї, бо була на чотири роки старша, і не хотіла, щоб її звільнили.

– **Молодші іноді бувають невдячними, бо не розуміють, чим ризикують інші.**

Я не сподіваюся на її вдячність. Я не знаю, чи та допомога була аж така великодушна.

Ось Бог: серед нас, у нас. Воістину, Бог тут.

П р о м о л и т в у

В 1995 році я побувала на міжнародній конференції в Новому Орлеані. В ній брали участь тільки ліберальні синагоги, себто реформовані. Були чудові виступи, відтак семінари. Приїхали навіть католики, запрошені на один вечір. Після конференції я придбала кілька магнітофонних касет, щоб пригадувати пізніше час від часу, про що там йшлося. Яюсь я натрапила на ці касети. Слухаю, слухаю, врешті чую жіночий голос. Кажу собі: «Це мудро, з цим я згодна». А далі знову: «І з цим також згодна». Пізніше чую оплески, а відтак той сам голос заявляє: «Я не сказала вам, хто я. Мене звать Труда Розенберг, я приїхала з Оттави». Я думала, що помру від реготу.

– Добре, що Ти ще з собою погоджувалася.

Дискусія стосувалася того, якою мовою слід молитися. Одні казали: «Слід молитися тільки на івриті». Я спитала у відповідь: «А чому тільки на івриті?» Ми повинні знати основи івриту, бо це наша рідна мова. Біблія була написана на івриті.

– Крім того, це літургійна мова.

Літургійна, так. Але ж, прецінь, Господь Бог все розуміє. То чому слід молитися тільки на івриті, навіть якщо хтось не розуміє цієї мови?

Я розповіла їм, як під час війни, в Варшаві, почала заново вивчати англійську, і про те, як зустрілася з двома кузинами. Вони подивилися на мене з подивом: «Ти що, не можеш померти, не знаючи англійської?» Адже люди думали тільки про те, що загинуть, чи не так? А я на це: «Ні, бо коли я потраплю до Господа Бога, і Господь Бог не зрозуміє польською, то я спробую порозумітися з ним англійською мовою».

– Чи можна молитися тією мовою, якої не знаєш?

Якщо не розумієш мови, то вже краще молитися подумки. Адже, коли молишся, то мусиш чути й розуміти, що кажеш, аби це була справжня молитва. А на що воно схоже, коли хтось, наче мавпа, читає те, чого не розуміє? Про це точилася палка дискусія. Я відстоювала змогу проказувати молитву усіма мовами.

П о ч а т к и

– **Розкажи мені про своїх батьків...**

Я народилася в Косові, в Карпатах. Там мешкали батьки моєї Мами, до яких вона поїхала народжувати. Мама тоді була вагітна мною. Мені пощастило з ім'ям. Мою кузинку назвали Єнта, на честь нашої Бабусі. Тому пізніше вона стала Анітою, розумієш? У Польщі зватися «Єнта» – Боже збав! Це ж просто жах! Ну, як це? Жидівка! Хіба ти не знаєш про це? Людина на ім'я Єнта була приречена на зачіпки, її б дражнили, знущалися систематично – сьогодні це називається *harassment* [переслідування].

– **Чи було це виразом антисемітизму, чи просто дурості?**

А може одне виростає з іншого?

Мені пощастило, що моя Бабуся з боку Батька називалася Гертруда. Я успадкувала її ім'я, і це було дуже цікаво, адже всі думали, що в мене іменини припадають на день св. Гертруди, 17 березня.

Моя Мати Регіна завжди повторювала: «Пам'ятай, Трудонько... знання – велика сила. Потужний той, хто більше знає³». Бачиш? Так мені оце пригадалося. Пам'ятаю, був у мене невеликий бордовий щоденник з трьома срібними жолудями на обкладинці, одна з гілочок зламалася. Мама мені вписала: «Якщо хочеш бути щасливою / І зазнати чудо / Стань вірною дочкою / Єврейського народу».

– **Так воно і сталося.**

У такому дусі мене виховували. Юдаїзм – не лише релігія, ми – нація. Я про це почула ще в дитинстві.

– **Це дуже сильне послання. Батьки знали, хто вони.**

Так, і це при тому, що мій Батько ніколи не ходив до синагоги. Його брат Артур – так, а він – ні. Коли я запитала його, чому він не ходить до синагоги, Батько сказав: «Бог повсюди! Я можу молитися

³ Цитата з вірша польського поета і громадського діяча Ігнація Балінського (1862–1951).

в будь-якому місці. Якщо ти істинно віриш, то Бог цієї миті перебуває тут разом з нами. Все решта – теоретичні міркування».

Бачиш, ми були вкорінені в польському суспільстві, але уникали асиміляції! Ми їздили, писали в суботу. Не дотримувалися кашруту. І взагалі, та кошерність ані для нас, ані для мого дядька Лазаря, маминого брата, була не важлива. Дядько також не був кошерний. У нас був культурний, лагідний дім. Ми знали, хто ми. Кошерність не була для нас визначником ідентичності.

Досі я кажу, що Бог один для всіх людей, і чому саме ми повинні бути кошерними? Це ознака вірності. Але, розумієш, я пройшла зі знаком вірності набагато серйозніші випробування. Я знала, ким є, увесь час, і ніколи не перестала бути вірною своїй нації. Моя ідентичність завжди була для мене очевидною, незалежно від того, чи мене кликали Островська чи Воляновська, Казька, Зоф'я чи Інґе!

– Звідки Твоя мама черпала стільки мудрості?

Важко сказати, вона була інтелігентною особою, хоча її оточення, вся сім'я була не надто вчена, скажімо так, університетів не закінчували. Пам'ятаю, що нікого в нас удома не обмовляли, ні про кого не говорили лихого. Радше, описували, як хтось поведився, і міркували, як могло бути інакше. Мама також ніколи не сказала лихого слова про поляків, ніколи в житті: «Ті, хто ненавидять нас...».

– Тобто, вона не показувала на інших пальцем?

Ні. Я досі впевнена, що є люди нікчемні, а є порядні. Одні й другі трапляються в кожній нації. В нашій сім'ї ми ніколи не підтримували стосунків із нікчемними людьми. Натомість, кожна порядна людина, незалежно від релігії чи національності, була нам близька.

– Це був інший спосіб говорити про людей?

Інший спосіб мислення й інший спосіб буття. Мама не належала до жодної організації, розмовляла кількома мовами, іноді її просили перекласти під час зустрічей. Вона володіла англійською, і коли я була малою, вона займалася зі мною: «*Open the door, close the door*»⁴.

Вона також чудово розмовляла віденським діалектом німецької, який засвоїла удома в Косові, де балакали по-німецьки. Її мати була дуже елегантною, походила з родини, яка володіла маєтками в Надвірній; мамин дідусь, а мій прадід, мав прізвище Штайнгардт. Моїх

⁴ Відчини двері, зачини двері (англ.).

бабусь і дідусів я не знала, навіть їхніх світлин у мене немає, але їхній спосіб життя Мама мені передала у спадок.

Сьогодні я думаю, що моя Мама була трохи наївною. Я не знаю, як її описати, адже то була моя Мама! Їй була властива внутрішня елегантність, вона ніколи не гордувала, але те, що мала сказати, завжди казала. Мама ніколи не кричала на мене, хоча іноді мала для того усі підстави. Наприклад, коли я чинила якусь дурницю, а вважала себе надто мудрою.

Не думай, що я була занадто делікатна. Аж ніяк. Зокрема, коли йшлося про її білі шкіряні рукавички. Пам'ятаю, якось я без надмірних церемоній залізла в її частину шафи, узяла їх собі та й пішла. Через кілька годин я повернулася. Я з тим не крилася! Мама глянула на мене: «А що, якби ті рукавички знадобилися мені пополудні?» Тоді

Регіна Остерман

я почервоніла. «Ну звідки мені було знати, що мамуся їх потребуватиме!» Я завжди говорила з нею в третій особі. «Звичайно, звідки ж ти могла знати? Ти ж мене не спитала». І додала з посмішкою: «Трудонько. В цьому випадку єдина різниця між тобою і коровою полягає в тому, що корові сіль конче потрібна, а тобі – ні». Це мене не образило. Вона дала мені зрозуміти, що коли я хочу щось отримати, то слід попросити дозволу. Бо чого було боятися? А якщо я боялася, то не слід було брати.

Пам'ятаю також, як маючи шістнадцять років, я домовилася про побачення. З дуже милим хлопцем, але він хотів навчитися цілуватися, через кожні десять кроків зупинявся і намагався мене поцілувати. Я повернулася додому, увійшла до передпокою, а мама, стоячи у прочинених кухонних дверях, спитала: «Ну, як було?» Я їй і кажу: «Я того не розумію, інтелігентний хлопець, але через кожні десять кроків намагався мене поцілувати». А Мама зовсім спокійно: «А ти?» «Мені здавалося, що це могло би бути навіть приємно». Я ніколи в житті того не забуду! Мама відповіла: «В житті є багато приємних речей, навіть приємніших, ніж поцілунки. Але слід знати, з ким, чому й навіщо».

Мама була дуже легковірна, її можна було ввечері переконати, що то дванадцята дня. Вона лиш дивилася на тебе уважно. Це було дуже природно. І не вмісно.

Я би сказала на таке: «Ти що, збожеволіла? Та ж темно!» Мама – зовсім інакше: «Якщо ти так кажеш, то мабуть це правда». Вона шанувала людей. Вона ніколи не казала: «Це зовсім не так! Не кажи дурниць!»

– Ви з мамою горнулися одна до одної?

Моя Мати була на двадцять років старша від мене, я була одиночкою. Підростаючи, я доволі хутко сягнула її зросту; вона носила дуже гарні речі, скромні, але гарні. І я, моя дорога, коли могла дістатися до її гардеробу, то неодмінно туди зазірала.

Одного разу, коли я сиділа перед дзеркалом і крутила папільйотки, Мама підійшла до мене ззаду, притулила свою голову до моєї так, щоб ми обидві дивилися в дзеркало, і зауважила: «Якщо ти собі гадаєш, що ти красуня, то викинь це з голови. Може, хіба після шістдесяти будеш гарною». Вона сказала, що я маю в собі щось своєрідне. І додала: «Мою дочку люди знатимуть не завдяки тому, що в неї на голові, а що в неї в голові».

– Себто, спершу навчання, а потім елегантність?

Як можна було таке забути?

З Батьком у мене не було такого близького контакту. Я рідко його бачила. Коли я була малою, то менше мешкала у Львові, а більше в Кутах у Тітки Цюні, маминої сестри.

Тітка Цюня Маєр – друга сестра моєї Мами, вона володіла стайнею та будинком у Кутах по вулиці Тюдівській, 12 та маєтком у Білоберізці, в горах на Гуцульщині. Ми їздили туди дітьми, бо повітря там було чудове. Зізнаюся тобі, що я навіть боюся туди поїхати. Я боюся й до Львова поїхати, бо певно зомлію, я боюся власних почуттів. Я доволі сентиментальна. Той світ став уже таким далеким. Але я ще якось це зроблю.

Гора в Кутах називалась Овідій. На Овідії я загубила медальйон з Мойсеєм на ланцюжку. То було страшне лихо, пам'ятаю, як Матуся мене переконувала, що Мойсей дуже важливий у нашій історії. «Ти загубила нашого вчителя Мойсея?!» – сказала вона. Навіть сьогодні я пам'ятаю своє почуття провини. Мені було тоді шість років.

До Білоберізки треба було їхати верхи, бо не було дороги. А коли траплялися повені, коли Черемош навесні розливався, то треба було їхати власне плаєм, гірськими стежками.

– І ти їздила верхи?

Звичайно, а що?

– І не боялася?

Чого б то мені було боятися?!

– Ну ти ж була мала.

Та яка там мала?! Дай спокій.

– А кінь великий.

Так, це правда. Але я не була така вже мала, добре їздила верхи, хоча мої ноги не досягали до стремен. І Тітка Цюня їздила на коні. Вона мене не вчила якось спеціально, я навчилася сама собою. То не було особливе мистецтво. Тоді ніхто не ходив до школи верхової їзди. Тоді людина сідала на коня і, або падала з нього, або... їхала. Я жодного разу не впала з коня. В разі небезпеки я хапалася не за повіддя, а за його шию. В Кутах не було школи верхової їзди.

– А ви їздили в штанях, чи в спідницях?

Тітка в спідниці – боком. Я теж у спідниці, тільки верхи. Ми не носили штанів. Тітка була стильною жінкою. Взимку вона вбирала

хутряню кучму, а влітку, коли ставало гаряче, їздила з непокритою головою, її волосся було зібране в кок. Коні були домашні. Я навіть на цьому розумілася. Там, у Білоберізці, були красиві поля, а в стайнях у Кутах ми тримали корів і коней, проте свиней не було. То був єврейський дім.

У Кутах я мешкала маленькою дівчинкою, там ходила до школи від першого до четвертого класу. Там я також навчилася пити квасне молоко. У мене був невеликий глиняний дзбанок. Для мене в ньому спеціально відстоювали кисляк. Пізніше дзбанок був більший, в пивниці тих горщиків було чимало. Холодильників не мали, а мали пивницю, яка була для мене зачарованим світом: фрукти, овочі, глечики з квасним молоком. І, звичайно, особливий глиняний дзбанок «для Трудки».

Дядечко Йосьо садив мене собі на плечі, щоб я могла досягти до шафки зі скляними дверцятами, де ховали шоколад. Проте, щоби моя молодша кузинка Анітка, яка хворіла на астму і якій було забронено їсти шоколад, не знала, про що ми говоримо, дядько велів мені казати: «Че-ка-о». Та вона хутко зрозуміла, про що йдеться, і повторювала за мною: «Я теж хочу че-ка-о!»

У Тітоньки Цюні в кухні над лавкою, на якій любляв сидіти дядечко Йосьо, висів образ Мойсея з Торою. В тій же кухні ми чекали в п'ятницю на хліб, який виймали на дерев'яній лопаті зі спеціальної печі. Мойсея я пам'ятаю з променями, які розходилися довкола голови і були схожі на роги, часто говорилося про Мойсееві роги. Звісно, що то були не роги, а промені світла. Тієї кухні я ніколи не забуду. В п'ятницю з печі виходила шаббатна хала. А я завжди отримувала маленьку халу.

– Дитинство у тітки і дядька було особливим?

Пам'ятаю, якось я стояла на тій кухні, обпершись на лавку, мені було п'ять чи шість років, і я смоктала палець, а другий тримала під підборіддям на шиї. Тітка сказала: «Ти вже незабаром підеш до школи. В тебе обидві руки зайняті. Якщо ти й далі безугавно смоктати-меш пальці, то не матимеш чим писати». Від тієї ночі я спала з обома руками за спиною і перестала смоктати пальці.

В Кутах я мала двох подруг. Ми познайомилися при забаві, коли нам було по два з половиною роки. Я спонтанно простягнула руку: «Я – Трудка», на що інша повторила той сам жест: «Я – Тейка».

А третя мовила: «Я – Інка». Відтоді ми стали нерозлучними. Збереглося наше спільне фото, вислане до кузинки в Ізраїлі перед війною, а всі інші пам'ятки про дитинство пропали під час війни. Я маю зовсім мало слідів тодішнього життя.

З моїм Батьком у мене були більш інтелектуальні розмови. Він навчив мене багатьох хороших речей. Якось я повернулася зі школи, вчилася тоді, либонь, у першому класі, й покаржилася йому, що ніхто мене в моєму класі не любить. Батько посадив мене до себе на коліна, присунувся до столу, поклав картку паперу, розділив її на дві частини й сказав: «То ніхто тебе не любить?» Далі він велів мені перелічити усіх приятельок, Зося, Касю, Рифку, і вписував у графи любить – не любить. Зрештою, виявилося пів на пів. Тоді Батько повернув мене обличчям до себе і сказав: «Якби тебе справді ніхто не любив, я би дуже переймався. Ти була би тоді дуже самотньою малою дівчинкою. Це вкрай неприємно. А якби всі тебе любили, я би теж цим переймався, бо це би означало, що насправді ти всім байдужа. Однак, якщо половина тебе любить, а половина – ні, то ти особис-

Трудка Остерман, Тейка Рейф, Інка Лауб, містечко Кути, 1937 р.

тість!» Коли я про це говорю, мені мурашки по шкірі бігають. Він дав мені мужність бути самою собою. Завдяки цьому я жива. Саме це врятувало мене під час війни. Хто в дитинстві так розмовляв з Батьком? Є речі, які довіку осіли в моїй пам'яті.

– Вистачило тієї однієї розмови?

Так. Мені тоді було, може, яких сім років.

Пам'ятаю, коли я була малою, слід було заповнити формуляр з моїми даними, як от національність, громадянство.

– Багато євреїв не чулися поляками. Або поляки не вважали євреїв за своїх. Ці дві ідентичності були взаємовиключними і для перших, і для других. А як це було у вас?

Мій батько вказав мені, що я не полька юдейської віри, а що я єврейка, громадянка Польщі, де я народилася, яку люблю і про благо якої зобов'язана піклуватися.

Мама теж багато чого мене навчила в той час. Тоді ми не мали хімчистки. Покоївка завжди чистила одяг оцтом, але спершу слід було спорожнити всі кишені. Мій Тато одного разу залишив одне вбрання й одягнув інше. Мама хотіла віддати костюм чистити і, спорожняючи кишені, знайшла записку зі словами: «Побачимося на вечері», з підписом його секретарки. Допіру через багато років Мама сказала мені, що то було: «Бачиш, такі речі іноді трапляються. Але, коли роздути з цього великий скандал, то буде більше шкоди, ніж користі. Я хочу, щоб ти про це пам'ятала». Я про це ніколи не забуду. Мама потелефонувала до Батька в бюро: «Знаєш, я зовсім забула, сьогодні ввечері ми з Трудкою маємо вихідний. Ти можеш десь повечеряти, бо нас не буде вдома?» Більше такого ніколи не повторилося. Батько чудово зрозумів, про що йдеться, бо знав, що залишив записку в кишені. А я дізналася про мудрість моєї Мами і її велику тактовність.

Повернувшись із Кутів до Львова, я пішла до п'ятого класу. Час від часу бували уроки, на яких ми представляли різні життєві ситуації. Пам'ятаю, наче то було вчора, як на одному уроці в нашому класі ми судили брехню. Учителька призначила мене на роль прокурора. Батько готував мене до цієї ролі. Він велів мені написати на картці паперу запитання, коментарі, мої відповіді, щоб я трималася на слуханнях. Він убрав мене в мантію. Це було дуже гарно. Мені було одинадцять років.

– У чому полягала роль прокурора?

Я звинувачувала брехню як вчинок. Якби я знала тоді, що мені судилося в майбутньому!

В ті часи я почала віршувати. Я склала вірша, який починався словами з відомої пісеньки *Dogli do*. На цьому тлі я написала історію про розвиток людини. То були серйозні речі. Вигадана мною тема звучала: «Світ і родина, дві школи життя». В певний момент я згадала, що людина мусить пробиватися крізь світ, штовхаючись ліктями. Коли вони зіб'ються, доведеться попрощатися з життям і залишити цей світ. Мої батьки зреагували мудро. Вони не критикували написаного мною. Допіру в пізніших розмовах батьки згадали про ту подію. Вони не роздували з того великої історії, а просто зауважили, що не варто так насилу пробиватися крізь світ. Насправді – я й не вмiла пробиватися. Але невдовзі все змінилося.

Маючи сімнадцять років, я без відома Мама пішла до її перукаря і сказала обрізати мою довгу косу. Мама на це: «В тебе було таке довге волосся. Що тобі на гадку спало? Коротке волосся має кожен». Вона дуже любила мої коси, товсті й гарні. Я завжди носила бант. А мені просто хотілося стати дорослою.

– Ти не подумала про те, що може варто спершу спитати в Мама?

Для мене важливо було залишатися самою собою – і не боятися ризику, що я комусь не сподобаюся.

– У Тебе був хлопець?

Я познайомилася з молодим юристом на ім'я Алек Зарвінцер. Йому було, мабуть, двадцять три роки. Для мене він був великим паном. Дуже інтелігентний, мешкав поблизу. Я завжди виглядала занадто серйозною для свого віку. Якось він наважився запросити мене на вечерю. Я ще тоді була шмаркачкою, хоча мала вже дев'ятнадцять років. Я ніколи його не забуду: він був дуже елегантний. Він прийшов до нас із квітами для Мама і з запитанням, чи батьки дозволяють йому на це. Батька не було вдома, але Мама з посмішкою побажала нам приємного вечора.

Алек запросив мене на вечерю до готелю Жоржа, там був чудовий ресторан. Ми спустилися Академічною до бульвару на Леґіонів⁵.

⁵ Академічна – тепер проспект Шевченка, Леґіонів – проспект Свободи, готель «Жорж» розташований на перетині цих проспектів.

Диви-но, як я це все пам'ятаю: шістдесят із гаком років минуло. Я про це й не думала. Раптом – офіціант приходиться з квітами, ставить їх на столі, дивлюся, а трохи далі, але так, щоб можна було добре мене бачити, сидять мої батьки.

– Вони там випадково опинилися?

Та звісно, що ні, випадково на вечерю не ходять! Вони цими квітами хотіли дати мені зрозуміти, що сидять неподалік. Я добре знаю своїх батьків, вони наче казали мені: «Навіть не думай, що ми ні про що не дізнаємося».

– Побачення побаченням...

Але під нашим наглядом. Єдине фото моєї Мами, яке збереглося, було зроблене біля того готелю.

– Якою мовою ви розмовляли вдома?

З Мамою я дуже часто розмовляла німецькою, але й польською, а з Батьком завжди польською, бо він не володів німецькою. Я мусила під час розмови плавно переходити з однієї мови на іншу. Я навчилася їдишу допіру після війни, вже будучи дорослою, в Оттаві.

– Ти казала, що тато мав цікаву філософію мови, поваги до неї.

Не лише поваги. Коли я помилялася, скільки себе пам'ятаю, чула: «Не мордуй чудової мови». Але він мені цим не дошкуляв. Якось, як гласила сімейна легенда, хлопчак приніс вугілля і вигукував: «Вугіль, вугіль!» А Батько й каже: «Не вугіль, а вугілля, вугілля». Хлопець йому на це: «Та поцілуй мене до дупи!» А Батько йому знову: «Не до дупи, а в дупу!»

– І це називається повагою до мови?

Та ні, то вже жарт.

Він пишався, що з мене добрий математик, але мені це не подобалося, адже Батько мною хвалився. «Скажи, скільки буде сім помножити на чотирнадцять?» Я цього не терпіла.

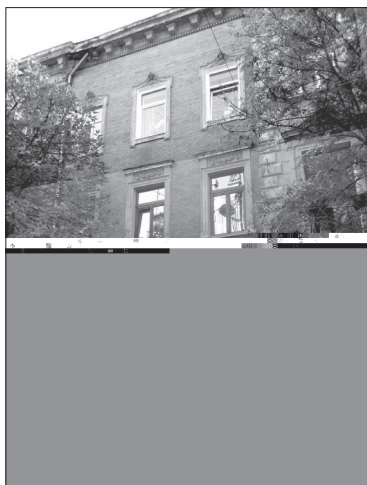
Натомість, мене завжди дуже тішив його звичай приносити сюрпризи, відколи я була малою. Коли Батько повертався з роботи, то, пам'ятаю, завше мав на гудзику пакуночок, прикріплений так, щоб я могла досягти. Цукерки, або щось приємне. Спершу пакуночок висів низько, а в міру того, як я росла, піднімався дедалі вище й вище. Згодом не було вже потреби вішати пакуночок на гудзику, та й бажання чинити це в воєнних обставинах.

Л Ь В І В

Знайомі прислали мені книжку про сучасний Львів, з назвами вулиць. У ній взагалі немає єврейських прізвищ. Жодного Остермана, а нас було досить багато. Але вулиця, де я мешкала, вказана, і є алфавітний список мешканців.

– **То як Твоя вулиця називалася?**

Хмельовського, вона і залишилася Хмельовського⁶. Ми мешкали під Цитаделлю, по вулиці Хмельовського, 3.

Будинок у Львові по вул. Хмельовського, 3,
де мешкала родина Труди Розенберг (сучасне фото)

– **Розкажи, як навчали в школі у Львові до війни. Єврейські та неєврейських діти навчалися разом?**

Звичайно. Такі речі я пам'ятаю – пам'ятаю мою школу, я ходила до початкової школи ім. Марії Конопницької. Пізніше я ходила до

⁶ Вулиця Хмельовського існувала у Львові в 1906–1946 рр., тепер вона називається вул. Л. Глібова.

єврейської гімназії Камерлінг⁷. Але в ній навчали також учительки й учителі-неєвреї.

– **А релігію вивчали?**

Так, уроки вів єврей, я ніколи цього не забуду, адже він був дуже некрасивий! Я пам'ятаю всіх моїх учительок. Одна з них була пані Тат. Вона викладала географію. Славна жінка. Коли Гітлер прийшов до влади в Німеччині в 1933 році, в класі снували припущення стосовно його ненависті до євреїв. Пані Тат вказала на мене й каже: «Труда з ними впорається, бо вона не схожа на єврейку». Я дивилася на неї й застановлялася: «Що це значить – не схожа?» Але нічого не сказала. Ми поняття не мали, як розвиватимуть відносини між німцями, поляками, українцями та євреями. Нам важко було собі уявити те, що трапилося згодом. Незабаром ми переконалися також, що й сам вигляд не гарантує безпеки.

Я закінчила консерваторію Шимановського⁸. Пані Нементовська була її директоркою, а водночас моєю останньою вчителькою.

– **На якому інструменті Ти грала?**

На фортепіано. Але не тільки це, були й інші предмети: сольфеджіо, контрапункт, гармонія. Коли прийшли росіяни, я не перестала грати.

Якось Мілек Вайнтрауб, хлопець, який чудово грав на скрипці, попросив, щоб я йому акомпанувала. Я довго вправлялася. А коли ми уже виходили на сцену, мене охопив страх. Я не чулася здатною до виступу. Він заграв без мене. Коли прийшли німці, Мілек почав зустрічатися з дівчиною-сиротою. Ми вже мешкали в геті, коли він запросив нас на їхнє весілля. Пара стояла під хупою перед рабином, аж раптом луснула нитка перлин у мене на шиї. Гості почали перемовлятися: «Подивіться, що Бог робить!» А його приятель Льонек сказав: «Коли він одружувався з нею, то дивився на тебе».

– **Скільки синагог Ти пригадуєш зі Львова?**

Я знала тільки одну, Темпель⁹, неподалік Жовківської. Інтер'єри в ній були прекрасні. Окрім того, були доми молитви в різних райо-

⁷ Початкова школа ім. М. Конопницької містилася за адресою вул. Зелена, 10. Приватна жіноча (від 1924 р. змішана) гімназія, заснована Юзефою Гольдблат-Камерлінг, містилася за адресою вул. Сакраменток, 16 (тепер вул. Туган-Барановського).

⁸ Консерваторія ім. К. Шимановського містилася по вул. Коперніка, 9.

⁹ Реформовану синагогу Темпель нацисти зруйнували в 1942 році.

нах міста. На великі свята ми йшли на відправу до Темпеля. Тамтешнього рабина звали Єхескіель Левін. То була чудова людина! Його сина врятував Львівський митрополит Андрей Шептицький¹⁰. Коли Шептицький запропонував допомогти і йому, рабин Левін відповів:

Синагога Темпель у Львові (фото 20-х років ХХ ст.)

«Ні, я волю померти з моїм народом!» Я пам'ятаю, як він виглядав. Але знаєш, то було зовсім не так, як тепер у Канаді, коли я ходжу до синагоги щотижня; тоді жінки ходили туди лише на свята. Чоловіки та жінки молилися окремо, жінки нагорі. Рабин Левін уділив шлюбу моїй кузинці Люсі. Пам'ятаю, як він красиво проповідував; я тоді дуже тим перейнялася.

– Дівчата завжди трималися окремо від хлопців, як у синагозі?

Я розповім тобі історію про Фредека Белера. Але спершу, зовсім не перебільшуючи, скажу тобі, що я завжди чудово танцювала. Фредек також чудово танцював. А який гарний він був! Дорогою до школи він завжди чекав на мене, проводжав, носив мої підручники. У ті часи хлопці ще знали, як поводитися з дівчатами. Я ні з ким не зустрічалася, у мене було багато справ, я не мала часу на такі речі. На одній зі шкільних забав Фредек Белер підійшов до мене та й каже: «Трудка, що ти тут так сидиш, виглядаєш, як власна бабуса? Починають грати польку». І потягнув мене за руку. Я була вбрана в темно-синю сукню з білим коміром із ручною вишивкою. То це такий комп-

¹⁰ Йдеться про Курта Левіна (1925–2014). Він написав спогади про свій порятунок, перекладені українською: Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. / Пер. з англ. – Львів: Свічадо, 2007. – 478 с.

лімент?! Я була доволі сором'язливою, зовсім не такою впевненою в собі, як тепер, я цього щойно пізніше навчилася. О, як ми танцювали польку на тій забаві! Я тішилася кожним кроком – того я ніколи не забуду. То був наш останній танець. Болісна згадка про нього – це все, що від нього залишилося.

Після вторгнення до Львова в 1941 році, німці видали наказ, що євреям не вільно володіти будь-яким хутром, навіть хутряними шапками, комірами чи рукавицями. Ми мусили здати все хутряне у визначені збірні пункти. На вулиці хапали людей, яких змушувати те хутро сортувати, перш ніж відіслати його для ужитку німецької армії. Фредека й мене також спіймали на вулиці Сонячній¹¹. Був дуже

Труда у Львові до війни

холодний день; між хутрами Фредек знайшов хутряні рукавички й натягнув їх. Не минуло й кількох хвилин, як це помітив солдат, який охороняв нас, він вийняв пістолет і застрелив Фредека.

Також мені важко розповідати про моїх Батьків. Я хутко подорослішала, але спершу прийшли поради, і все наше життя лягло в руїнах.

Коли поради захопили в 1939 році Львів, російська мова стала єдиною офіційною мовою. Вже тривала війна, але ми все ще ходили до школи. Вже тоді все змінилося. У шкільних приміщеннях панував холод. Було також дуже сумно, адже частину людей вивезли за Урал!

¹¹ Тепер вул. П. Куліша.

Було багато біженців, які втекли з Кракова на схід, до нас. Зненацька з'явилися дуже далекі родичі моєї Мама. Вони приїхали до Львова, і лише тоді я з ними познайомилася. Мама опікувалася ними впродовж кількох місяців, бо для неї було очевидно, що людям у потребі слід допомагати. Ми ділилися всім, хоча самі не розкошували.

Я спитала Маму, навіщо ми їх годуємо, коли самі нічого не маємо, на що Мама відповіла: «Ми даємо, бо вони потребують, і сподіваємося, що вони подадуть іншим, які мають ще менше, ніж вони».

Пізніше, коли почалися депортації, ми дивувалися, чому їх забрали. Проте, в цьому їм пощастило, завдяки вивезенню вони не зазнали того, що ми. Я пам'ятаю, що тим, на Сході, ми допомагали, як могли. Слали посилки, доки могли. Кожен боронився від депортації. Це ж було примітивно, – до вантажівки, без нічого. Пізніше ми втратили контакт. Ми не знали, що нас чекає. Я зустріла тих родичів у 1971 році в Ізраїлі.

– Чому Ти згадала про них саме зараз? Ти порівнюєш різні шляхи – який провадить до життя, а який – до смерті?

Я згадую про минуле не конче в хронологічному порядку, кажу радше про ситуації та людей, аніж про історичний перебіг подій. Я згадую про тих, хто вплинув на мене, і кого я ніколи не забуду.

Якось я натрапила на листівки 1941 року, які моя Мама надписала ще до того, як прийшли німці. Я навчалася в університеті. Мама написала своїй кузинці в Палестині, що «Труді доведеться перервати навчання, бо нам дуже важко ведеться». Ми тоді ще не знали, що прийдуть німці. Я змінила факультет на англійську філологію, бо спершу навчалася на економіці в Інституті зовнішньої торгівлі. Я далі перервала навчання, але не тому, що нам важко жилося. В мене трапився неприємний конфлікт із советами, бо я була раніше найкращою ученицею в школі. В нагороду за найвищі оцінки мені доручили нести прапор школи та виголосити промову. Я втішилася, але через тиждень мене викликав директор і сказав: «Розумієш, оскільки ти найкраща в школі учениця, то мусиш вступити до комсомолу». Директор був російським комуністом.

Коли вдома я розповіла про це батьками, вони зблідли. Я спитала: «Що ж мені відповісти?» «Скажи їм, що в нашій родині ніхто не належить до жодної організації». З цим я повернулася до школи, а директор на це: «Добре, добре». Найвищі оцінки передбачали сві-

доцтво з золотою облямівкою. Його власник вступав до університету без іспитів на будь-який факультет.

Почалася шкільна урочистість: я – найкраща учениця, вручають мені прапор школи. Маю виголосити промову. А пізніше роздають свідоцтва, і моє має срібну облямівку. З усіх предметів «відмінно», тільки з одного «добре» – з російської мови. Так мене покарали. Я не могла би жити з усвідомленням, що була членом якоїсь комуністичної організації. Це було немислимо. Мало того, що моя Мама була змушена працювати на взуттєвій фабриці, то ще й слід було їхати на роботу трамваєм о четвертій ранку. Я боялася тих поїздок на трамваї, бо там завжди було повно людей. Мама майже висіла назовні трамваю, вона не вміла розштовхувати інших ліктями.

– Що змінилося, коли увійшли німці? Чим німецька окупація відрізнялася від советської?

Після вторгнення німців у 1941 році євреїв змусили носити на правій руці білі нарукавні пов'язки з голубим Щитом Давида. Нам заборонили жити серед арійців.

Мама вишила мені пов'язку й сказала: «Носи її з гордістю, дитинко». У нашій родині, в нас удома не говорили про зовнішній вигляд. Але пам'ятаю, якось зайшла мова про вуйка Лазаря, маминого брата, що коли українці вбивали поляків, то схопили вуйка на вулиці, бо думали, що він поляк-християнин.

– Він не був схожий на єврея?

Ні. Вся наша родина мала блакитні очі. І взагалі, що це означає «бути схожим на єврея»?

Я пам'ятаю мого любого вуйка Лазаря, він був елегантним джентльменом, говорив красно польською і німецькою мовами. Пам'ятаю, як він співав нам, дітям: «Як прокинувся я вранці, ангел каже: «Є новини». Я й питаю: «Що такого?» Ангел: «В Ані уродини». Його дочку звали Анітка.

Врешті-решт два німці прийшли за вуйком до гета, відчинили двері без стуку, намагалися його вивести, схопивши за руки. Він вирвався від солдатів, розмовляючи з ними найдобрішою німецькою мовою. Його останні слова перед тим, як вийти, були: «Зніміть ті свої закривавлені руки з моїх плечей. Я здатний піти на смерть власними ногами». Мама була там, коли його забрали.

Якось поляки викинули мене з черги за хлібом: «Погляньте! Навіть не схожа на єврейку, а носить пов'язку!» Я прийшла додому й питаю: «А як це бути схожим на євреїв?» А Мама й каже: «Ті, хто нас ненавидять, вбачають у нас щось небажане й огидне». Я їй на це: «Якщо існує єврейський вигляд, Матусю, то я хочу виглядати єврейкою».

Пізніше я про це взагалі не думала. Адже ми завжди також мали друзів-християн. Ми ніколи не обговорювали цієї теми. Взагалі – я не визнаю тих відмінностей. Я дружу з тими людьми, які мені подобаються, а не винятково з євреями. Іноді трапляється так, що я не терплю декого з євреїв. Чи лишень тому, що хтось є поляком, я конче мушу його любити?

А німецька окупація? То були мої найважливіші літа, проте мені не судилося пережити якихось радісних почуттів. Пам'ятаю, як прийшли німці, як почалися бомбардування, пам'ятаю літаки, бо я грала на піаніно. Увійшла моя Мама й каже: «Побійся Бога, дитино. Кулі свистять, а ти граєш?» А я на це з посмішкою: «Я так молюся».

Потім настали важкі часи. Ми жили зі смертним вирокком. Мою Маму одразу ж забрали на примусові роботи, кожен мусив працювати. Натомість, мій Батько, будучи юристом, ніде не працював. Ми залишилися без засобів до існування. Колеги час від часу сходилися, бо вже ніхто не працював за фахом, і то від советських часів! Такі групи було легко розшукати і вбити.

Колаборантів у Львові називали *аскарами*¹², вони були дуже безручними, доносили, як тільки могли. Батькову групу, між іншим, забрали першого ж тижня після приходу німців. Ми не знали, де Батько, чи він іще живий? Ми так ніколи нічого про це й не дізналися.

– Чи то власне тоді було винищено єврейську інтелігенцію Львова?

Мабуть мій Батько був у групі, яка загинула третього липня 1941 року. Наскільки мені відомо, тоді їх всіх убили на подвір'ї в'язниці, так званих Бригідок¹³.

¹² У спогадах про воєнний Львів рабин Давид Кахане писав, що «аскарами» (askars) тоді називали «численних зрадників різного роду, переважно, українців, власовців і дезертирів з Червоної Армії – усіх, хто добровільно пішов слугувати німцям» до поліції, наглядачами в Янівському таборі тощо (Кахане Д. Щоденник львівського гетто. – К., 2003. – С. 122).

¹³ В'язниця на вул. Городоцькій, колишній монастир св. Бригіди.

– Ви мусили покинути ваше помешкання?

Восени прийшов двірник і велів мені забиратися, бо містом розвішані плакати, де оголошено, що євреям не вільно мешкати серед неєвреїв, і що наше помешкання він реквізує. Ми, що могли, спакували до ручного візка, яким селяни привозили свої продукти для продажу на базарі. Я пам'ятаю, що мала на собі твідовий плащик і зелений капелюшок з довгим пером, коричнево-зелений шарф.

Коли ми вже стояли на порозі, готові рушати, Мама раптом схвильовано спинилася і заклопотаним голосом сказала, що мусить повернутися до помешкання, бо залишила там щось дуже важливе. То був останній відрух нормальності. Вона повернулася з флаконом

Оголошення німецької влади про виселення євреїв

парфумів *Evening in Paris*. Адже Мати була ще молодою жінкою, їй було сорок два роки. Ми подивилися одна на одну і розреготалися, проте сміх незабаром перемінився в плач, запанувало почуття жалоби, страху й безпорадності перед лицем жорстокої ситуації.

Наша реальність була сумна й невблаганна, ми йшли крізь місто, Мама тягнула візок, а я притримувала наші речі, захищаючи найкорисніші «пожитки» випростаними руками. Так ми дійшли до гета. Згодом нам пощастило розжитися на невеличку кімнатку, де могло поміститися не більше двох осіб, на колишньому заводі газованої води, на Замарстинівській, 35. Це трапилося випадково, бо завод раніше належав родичам дружини вуйка Лазаря, брата моєї Мами. Кузинка моєї кузинки Юзька також там мешкала зі своєю матір'ю.

Ми опинилися в убогій, занедбаній частині міста, з невеликими крамничками, робітничими помешканнями, де житлову площу захоплювали за принципом: «Хто перший вселився, той і мешкатиме». Подвір'я хутко заповнилося різними меблями, візками для перевезення, складними ліжками, дитячими колясками та іграшками. Ніщо з цього не нагадувало звичного простору подвір'я. Нам сказали, що всім при потребі служитиме пивниця, на випадок, якби комусь треба було сховатися чи навіть дати переночувати раптового гостеві. Трохи пізніше ми ще доправили з нашого старого помешкання найбільш практичний предмет умеблювання: гарну білу кухонну шафу, яка займала всю стіну. Врешті у нашій кімнатці оселилися десять осіб. У нас не було жодних вбиралень, ванних кімнат, не було де готувати, ані що готувати.

До гета міг увійти будь-хто. Ми ніколи не знали, хто приходить, що він забирає, що нам загрожує. Будь-хто міг нас обікрасти, побити, вбити чи викрасти, а ми не мали до кого звернутися за допомогою. Облави та депортації відбувалися з відома юденрату, єврейської ради, яку силоміць створили окупанти.

Наша свобода залежала від того, як люди ставилися до нас: одного разу вони могли бути хорошими, а наступного – жорстокими. Життя спиралося на беззаконня та свавілля в ставленні до єврейських мешканців. В одну мить наше нормальне життя перетворилося на кошмар, який навіть годі собі уявити.

– Як реагували євреї, змушені працювати в юденраті?

Уяви собі: німці наказують їм упродовж найближчих годин забезпечити для транспортування кілька тисяч осіб. Як тих людей відібрати? Яким треба бути безсоромним, щоб дозволити собі прирікати інших на такий вибір. Я плачу над тією моральною відповідальністю, над тими єврейськими хлопцями, які мусили привести приречених. Невідомо було, хто, кого і коли вкаже та забере. Що було на серці в людей, які це чинили? Я досі думаю про те, до чого змушували тих порядних хлопців. У них було тільки два інших виходи, вони могли самі себе відправити у депортацію, або заподіяти собі смерть.

– Тобто, ситуація була безнадійна.

Пам'ятаю члена юденрату доктора Чермака, змушеного виконувати свою функцію, який мене іноді попереджав: «Краще сьогодні не виходити, дитино!» Іноді він щось приносив моїй Мамі, я не знаю,

яка то була допомога, але, звичайно, важлива в часи, коли в нас не було нічого. Попри все, люди допомагали одні одним, зберігали людяність.

Якось прийшла до нас моя шкільна подруга Цєся, донька вчителя історії професора Рапапорта. Ми були в дуже хороших відносинах. Її батьків забрали, вона прийшла змерзла, погано вбрана. Ми заопікувалися нею, а потім Мама розділила мій гардероб навпіл, і віддала їй половину. Я зауважила, що Цєся отримала мої найкращі речі, новіші, ніж ті, які в мене залишилися. Мама пояснила: «Цєся самотня, перелякана й голодна. Чи ти хочеш, щоб вона виглядала жебрачкою, якій дісталися твої гірші речі? Ти ж іще маєш мене!»

Цей мамин приклад запам'ятовувався мені на все моє життя.

То були такі жахливо болісні миті, що якби людина над тим затрималася, то залишився б тільки відчай. Слід було залишатися... як це сказати? *Matter of fact*. Просто холодним. Іншого виходу не було.

– Слід було займатися повсякденними справами...

Мені від того дуже боляче. Ось чому я завжди воліла розповідати про ті псевдогеройські пригоди, які пережила.

Моє власне життя перебувало в небезпеці, але я собі радила. Ми були поколінням, сповненим надій. Після Першої світової війни попереду в нас було майбутнє, на яке ми прагнули впливати, ми були діяльними. То був цілком інший світ, той, який я тоді знала. Коли закінчилася Друга світова війна, я не знала, куди податися. Я знала, що не хочу повертатися до Польщі, до комуністів. Я знала, що в мене немає родичів, ніхто мене не чекає. Завдяки Червоному Хрестові я знайшла в Варшаві тітку Рузю, братову моєї Мами, а через неї – кузинку Анітку, у Франції. Вона вижила в трудовому таборі в Німеччині, вдаючи католичку. Окрім них, не вижив ніхто.

Я розповідаю Тобі про Шоа, про мої переживання. Але то не лише мої переживання. Прецінь, їх зазнали мільйони людей. Я бачила, як моя сім'я йшла на смерть. Чи можеш ти собі уявити, що відчували люди, коли вони йшли на смерть? І знаєш, що? Дехто йшов і співав *Веоһавто*? Знаєш, що це означає? Це молитва на наших одвірках, уміщена на сувої, який зветься мезузою: *І люби Господа, Бога твого, усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю! І будуть ці слова, що Я сьогодні наказую, на серці твоїм. І пильно навчись цього*

синів своїх, і будеш говорити про них, як сидітимеш удома, і як ходитимеш дорогою, і коли ти лежатимеш, і коли ти вставатимеш¹⁴.

І прив'яжеш їх на ознаку на руку свою, і будуть вони пов'язкою між очима твоїми. І напишеш їх на бічних одвірках дому свого та на брамах своїх¹⁵.

וְקָשַׁרְתָּם לְאוֹת עַל-יָדְךָ, וְהָיוּ לְטֹטֶפֶת בֵּין עֵינֶיךָ, וְכָתַבְתָּם
עַל-מְזוֹזוֹת בֵּיתְךָ, וְכַשְׂעָרֶיךָ.

Ось чому ми маємо цю молитву на своїх одвірках.

Щоб згадували ви та виконували всі Мої заповіді – і будьте святі для вашого Бога! Я – Господь, Бог ваш, що вивів вас з Єгипетського краю, щоб бути вашим Богом, Я – Господь, Бог ваш¹⁶.

Ми нічого не просимо! Розумієш?

– Але міцвот (заповіді, обов'язки) нічого не означають, якщо вони не втілені у вчинках.

Звичайно! Обов'язки перед Богом і людьми. Ось чому наші молитви дуже мудрі.

¹⁴ Текст за українським перекладом П'ятикнижжя Мойсеєвого, Повторення Закону 6:5–7.

¹⁵ Там само, 6:8–9.

¹⁶ Книга Числа, 15:40–41.

В т е ч а

Спершу я тікала зі Львова до Румунії. Це історія з «Тисячі й однієї ночі». Я була тоді заручена з інженером Льолеком Гублером. Ми познайомилися з ним, коли я пішла працювати, бо нашій сім'ї стало дуже важко. Тоді це не виглядало ще так зле. На початку весни 1942 року Льолек і його брат Едек виїхали до Косова, щоб сховатися. Вони знайшли роботу в лікарні. Їхній батько, мій майбутній тесть, вирушив до Кутів, до Тітки Цюні. Влітку я також виїхала до Косова під іншим прізвищем, як Казимира Островська. Посвідчення особи в мене було від дочки професора Островського, друга нашої сім'ї. Перебираючись із мамою до гета, саме в сім'ї Островських ми залишили наше фортепіано. Коли ситуація погіршилася, ми з Льолеком вирішили тікати через Румунію до Аргентини. Ми поїхали фіакром до Кутів, але там хтось виказав, що ми євреї, і нас замкнули на ніч у в'язниці. Проте ми виплуталися. Ми були такииими поляками. Ми говорили добірною польською без акценту. Вранці ми були вже на волі.

Ми тікали через Черемош, річку на кордоні з Румунією. Я була впевнена, що добре знаю Черемош, бо плавала там, ходила в тих околицях до школи. Але перехід відбувався вночі в такому місці, де вода неглибока. Я думала, що ми вже дісталися протилежного берега, Румунії, а виявилось, що то острівець. Дивимося, а це не те. Уяви собі.

Розвиднилося, в таку пору не ходять. Тож ми повернулися до Польщі й чекали в лісі наступної ночі, щоб повторити спробу. Цього разу нам вдалося перейти на інший бік, але, на жаль, румунські солдати нас упіймали та відвезли до Вижниці. Нас замкнули в великій залі разом із іншими втікачами. Траплялися самогубства. Пам'ятаю, там були лікарі зі Львова, знайомі. Один із них, зрозумівши, що діється, впорснув дружині та дітям морфій, який мав із собою, а сам ковтнув таблетку ціаністого калію. Трупи.

Вранці Льолек сказав мені: «Ти маленька, худенька, тут є шафа – сховайся». Я залізла в шафу, Льолек замкнув двері, всі вийшли на плац, але мусили залишити свої речі. Пізніше, я думаю, солдати увійшли до тієї зали, щоб забрати, що лиш вдасться, з залишених там пакунків і валізочок. Раптом один із них зачепив багнетом двері моєї шафи і знайшов мене. Мене зв'язали, як теля, підвісили на жердині й винесли. Відтак нас пішки погнали через міст до Кутів.

Перший огляд відбувся на плацу в Кутах, точніше на подвір'ї школи, де я вчилася від першого класу до четвертого. Ми знову зустрілися з Тітками, але не вільно було дати зрозуміти, що ми знайомі. Звідти нас погнали дорогою до Коломиї, шістдесят два кілометри. То був марш смерті. Я більше ніколи не зустріла ні Льолека, ні Едека, бо чоловіків вели окремо.

– Чи всі пережили марш?

Ні. Якщо хтось вибився з сил, його витягували з колони і залишали в ровах. Найгірше було те, що коли хтось близький падав і йому кидалися на допомогу, то в помічника одразу стріляли. Ні про що не домовляючись, ми майже інстинктивно допомагали нишком матерям нести дитину, чи брали літніх під руку, притримуючи їх, щоб не впали. Нам не можна було ні допомагати, ні рятувати.

Ми марширували в жахливому переляку. Певної миті солдат перечепився через ганчірку, яка лежала на дорозі й кинув її в мене. Я підняла ганчірку і кинула її в нього. Я заслуговувала кулі в голову, але мені здається, що моя відвага йому сподобалася. Він нічого не зробив.

У Коломиї 5 вересня нас запакували до потяга, який віз на смерть, не ділячи за віком і статтю, не питаючи імен. Людей просто рахували і писали крейдою цифри на вагонах. Я бачила, як Льолека і його брата витягли у Львові, разом із іншими молодими здоровими чоловіками, забравши їх до табору на Янівській. Ми ж не знали, куди нас далі повезуть.

Потяг до Белжеця

Потяг йшов дуже поволі, наче хотів якомога більше продовжити наші страждання. На деяких станціях його переставляли на запасні колії, розвертали. То було ще одне знущання. Люди дивилися на нас, наче на тварин у цирку. Я поняття не маю, як довго перебувала в тому потязі.

Я викинула свій плащ за Львовом перед Жовквою, сподіваючись його згодом знайти. Потяг їхав далі. Не було ні їжі, ні води. Зойки. Двоє хлопців спитали мене: «Може, хочеш вистрибнути?» Потрібна була чимала відвага. Або потрапиш під колеса, або пощастить.

– **Чи хтось вискочив перед Тобою?**

Так, я була не єдиною.

Я спитала Тіток, обидві відповіли: «Стрибай, дитинко». Я думала тільки, як стрибати, – я не думала, що можу розбитися, чи щось зі мною трапиться.

Хлопці підняли мене і виштовхали горизонтально крізь отвір у вагоні, ногами вперед, вони висунули мене на животі, бо сама я не могла обернутися. Я ще трималася парапету, а все тіло висіло зовні.

– **Але потяг і далі рухався?**

Потяг рухався поволі.

Тітка Рузя заспівала *Кол нідрей (Усі обітниці)*. Цю молитву співають на вечірній літургії, увечері перед Судним Днем Йом Кіпур. Йом Кіпур – день примирення. Молитву слід повторити тричі, вона дуже красиво укладена. Це так, наче ідеш з надією, просиш Бога про те, щоб він звільнив нас від усіх зобов'язань і всіх обіцянок, особливо тих, які були дані під тиском, або переказані Богові несвідомо. А якщо то зобов'язання перед людьми, то нехай і вони також звільнять нас від того.

– **А чому Господь Бог мав би звільнити Тебе від зобов'язань і обіцянок?**

Власне в тому й полягає вся молитва, тому моя Тітка Рузя заспівала її. Бо виконати зобов'язання буде неможливо. Вона думала, що коли я вискочу та врятуюся, то вже не зможу жити, як єврейка.

Тепер я вже не плачу.

– **А колись плакала?**

Коли я про це кажу, то мені не хочеться плакати, я вже поза тим плачем. Мені просто дуже важко.

В моєї Тітки був гарний голос. Коли вона заспівала, запанувала повна тиша! Хвилинку... *Кол нідрей*: «Усі обітниці, і заборони, і прокляття, і присвяти, і конамс, і конасі, і будь-які подібні слова, якими ми можемо обіцяти, чи заклинати, чи освячувати, чи забороняти собі від минулого дня Спокути до сього дня Спокути, які прийдуть нам на користь, за всіма з них, ми не відкидаємо їх. Всі вони будуть скасовані, кинуті, не чинні, не набудуть сили і не матимуть сили. Ми присягаємо ніколи більше не давати обітниць, і наші заборони вже не заборони, а наші клятви вже не клятви!»

– **Дякую Тобі, що проспівала цю молитву.**

Так співала моя бідна тітка Рузя, коли я вистрибувала з потяга.

Можеш це собі уявити? Можеш собі уявити, що люди випорожняються під себе, кричать, стогнуть, плачуть, сидять один на одному, бо немає місця. Годі навіть ворухнутися. Сморід, спека. Повітря начебто і є, бо крізь оті маленькі віконця воно потрапляло, але ж там було може сто п'ятдесят чи двісті людей, а місця – на сорок голів великої рогатої худоби! У цьому жахливому балагані тітка Рузя почала мені співати. Я стирчу всім тілом уже назовні, тільки голова в вагоні.

Можеш собі це уявити? Бо я це кажу, але так, ніби про когось іншого! Мені самій важко повірити, що то була я! Цей образ, ту мить мені не зрозуміти.

– **І Ти змогла так довго протриматися, поки вона співала?**

Так. Коли я це тепер розповідаю, та будь-що оповідаю, то наче бачу все це тут. Проте емоційно я відсутня в тому місці. Такі факти.

– **Але Ти пам'ятаєш це інтенсивно?**

Спробуй таке забути. Це абсолютно неможливо.

Тоді я над цим не застановлялася. Згодом подумала – чому? Отож, те, що я скажу, це гіпотеза. Не знаю, чи Тітка Рузя справді так думала, проте вона була інтелігентною жінкою. Якби я вціліла і не могла далі

жити як єврейка, вона просила Бога, щоб звільнив мене від того обов'язку. А якби я розбилася, то щоб він пробачив мені мої гріхи.

– **Тобі прочитали чудову молитву на прощання.**

Так. Цього я ніколи не забуду. В усьому цьому смутку були такі гарні моменти. Скільки людей може тобі розповісти щось подібне?

– **Я не знаю нікого, крім Тебе.**

Повернення до Львова

Я трималася за парапет, і в певний момент хлопець каже: «Стрибай». Я вистрибнула неподалік Жовкви.

– То було вдень, чи вночі?

Вдень.

Мене мучила спрага, можеш собі уявити? Люди пили власну сечу. Я це бачила на власні очі, але до такого ще не дійшла. Проте минулої ночі я трималася за стіну вагона, було жарко, теплий вересень.

– Коли Ти врешті впала на землю, поблизу не було нікого чужого?

І бути не могло, адже потяг рухався. Я дивилася з рову на солдатів з карабінами на платформах потягу.

– Вони Тебе бачили?

Не знаю, але цікаво, що вони не стріляли. Чому вони мене не помітили, я ж була в костюмчику цеглястого кольору, доволі яскравому...

– Себто, Тебе було виразно видно?

Пощастило. Коли я вистрибувала з потяга, то не знала, що ми їдемо на смерть. Все дуже просто: там було жахливо, і коли ті юнаки спонтанно запитали мене: «Хочеш вистрибнути?», то що мені було робити? Вистрибнула. І нічого зі мною не трапилося, я покотилася гравієм і навіть не покалічилася. Нічого!

Я пішла навпрошки. Неподалік проходила селянка з відром води. Я спитала її, чи можна трохи напитися. Вона не відповіла. Прошу знову: «Дозвольте напитися трохи води!» А вона тільки мовчки дивиться на мене. Я взяла у неї відро, поставила його на землю і нахилилася, як собака, щоб напитися води. Тільки тоді я зрозуміла, що вона глухоніма. Це також була своєрідна удача, якийсь ангел: вона не могла виказати мене поліції, не могла кричати.

Жінка відвела мене до куреня і дала мені печеної на вогнищі картоплі. Тієї миті і того смаку я ніколи в житті не забуду. Потім вона взяла мене за руку, відвела в кущі і показала знаками, щоб я поклалася спати. Вже вечоріло. Навколо – поля, а віддалік стояли сільські хати. Дівчина залишилася в курені, здається, вона там пильнувала картоплю. В куцах я провела ніч, мені приснилося, що я вкрита ковдрою.

Потім я почула вигуки німецькою і гавкіт вівчарок – шукали втікачів, але до мене жодна собака не наблизилася. Я прокинулася на світанку, дивлюся – моя криївка на краю болота. То ось чому собаки мене не занюхали. Нечувано пощастило!

Я була вбрана в костюмчик цегляного кольору. Досі пам'ятаю, який то був матеріал, прегарно пошитий, приємний. В такому вбранні мене забрали до потяга, який виїхав із Коломиї. Коли все заспокоїлося, я увійшла до найближчої хати, але не могла в тій гарсонці вдавати, що я селянка. Я їй кажу: «Я не єврейка, опинилася в тому потязі випадково, бо мій чоловік був євреєм. Він їхав у іншому вагоні. Його витягнули у Львові, забрали на Янівську, а ми поїхали далі. Мені хотілося жити, тому я й вистрибнула».

– Тобі повірили?

Мені допомогли, тож думаю, що так. Вказуючи на свій одяг, я сказала господарям, що так не зможу ходити, хотіла би обміняти його на сільський убір. Вони дали мені вишиту лляну сорочку, а на неї широку зелену вовняну сукню, які носять селянки в Польщі. В мене були гарненькі черевички на низькому каблучі. Я дала їм те взуття, а сама далі пішла босоніж. Я також мала чорну завітчану хустку від моєї другої Тітки, Цюні. Я хотіла було віддати їм і хустку, але потім подумала: «Ні, візьму її на голову». Ті селяни були дуже, дуже добрі. Вони дали мені десять варених яєць. Я зробила собі з моєї хустки завинятко і так їх носила. Уявляєш: дівчина мого віку вистрибує з потяга. Мені двадцять років, то було в 1942 році. І я вирушила босоніж назад до Львова.

Раптом я почула, що хтось за мною біжить, то був малий хлопчик. «Пані, будь ласка, візьміть мене з собою!» Батьки викинули його з потяга, щоб він вижив. Йому було, може, яких шість років. Куди і як я могла його узяти? На смерть? І я показала йому, щоб пішов до найближчого дому, там ним заопікуються.

Я досі плачу з цього приводу. Упродовж доволі тривалого часу я придивлялася до тих, хто мав... я підрахувала, що може сорок п'ять, чи згодом п'ятдесят років – придивлялася, чи той хтось, може, має очі, як у того хлопчика.

– **Ти не чекала, щоб переконатися, чи йому допомогли?**

Ну як? Як я могла?

Я пішла собі далі, як звичайна селянка. Що я робила по дорозі? В мене були яйця. Ідучи дорогою, я запримітила, що євреї з пов'язками товчуть камінь на гравій. Мабуть, то були робочі команди з якихось таборів. Я боялася до них наблизитися. Коли я бачила тих бідних євреїв, які товкли каміння, то підкидала їм яйце. Наче просто йду, така собі селянка. А коли підходжу до кам'яного насипу, нишком кидаю яйце в них, бо то були яйця, зварені на круто. Як вони на нього кидалися! Можеш собі уявити? Але чи можна наїстися одним яйцем?! Я ж не могла дати їм багато. Весь час – по одному. Пізніше я дійшла до другого насипу – знову одне. Врешті я позбулася всіх яєць. Все віддала. Сумно було дивитися, як вони виривали яйце один у одного, навіть не дивлячись, звідки воно взялося. Це було цілком очевидно – нічого, крім їжі, для них уже не мало значення. Як низько може людина опуститися... Мені ж самій не було що їсти, чи не так? Я пізніше застановлялася над цим. Мій відрух був усе ще людським...

Пізніше я пов'язала хустку на голову і так дісталася до гета у Львові.

– **То було далеко?**

Не знаю, може, з десять кілометрів. За день можна дійти. Я прийшла до гета червона, втомлена, зайшла до помешкання. Хоча, яке то було помешкання! Невеличкі комірчини на колишньому заводі газованої води дідуса моєї кузинки Анітки. Маса людей на великому подвір'ї. Це було жахливо!

Я увійшла, прочинила двері до кімнати. Моя Мама вийшла і каже: «Нам нічого не треба». Вона думала, що я селянка, яка принесла щось на продаж. Звідки б у Матері взяли гроші, аби щось купити? Це неможливо. Я гукнула: «Мамо...». Тоді сіла й почала розповідати, що сталося. Вона подивилася на мене з подивом і сумом: «Як же так, дитино? Як? Як? Як?» Вона собі гадала, що я в Кутах, а може навіть на шляху до Аргентини.

Коли я сказала, що її сестри, Тітка Цюня і Тітка Рузя поїхали поїздом далі, Мама обійняла мене: «Трудонько, як ти могла їх покинути...?» Тут не йдеться про те, що її не тішило, що я жива. Звичайно, що вона раділа, що я жива. Проте, вона дивувалася, як я могла вистрибнути. Звідки в мене взялася сила, щоб їх покинути? Вона застановлялася над цим. То були мої улюблені Тітки, вона не могла того втямити...

– Як Ти знайшла той відрух «до життя»?

Той відрух? Ні моя Мати, ні мої дві Тітки не знайшли його. Знаєш, я любила їх усіх, але то був стрибок в останню мить. Тітка Цюня дала мені тоді браслет: «Тримай, дитино. Сховай у волоссі, може тобі придасться». Тітки мене дуже любили, і я їх теж. Вони були справжні дами: не зойкали, не плакали, до всього ставилися зі спокоем. Вони не знали, чи я виживу. Тому тітка Рузя проспівала молитву. Вони хотіли, щоб мені пощастило, щоб я залишилася жива.

Насправді в мене було три мами. Моя Мати і дві її сестри. Тітонька Цюня і Тітонька Рузя, мати Юлека і гарненької Люсі. Юлекові вдалося втекти з табору на Янівський, але, на жаль, з плямистим тифом. Тому моя Мама не поїхала зі мною в останні дні перед ліквідацією гета. Вона не могла залишити свого племінника в пивниці самого, хворого. Він помер через кілька тижнів. Знаєш, мені про це дуже важко розповідати.

То було 6 вересня 1942 року, коли я повернулася з Жовкви до гета після стрибка з потяга. Мій наречений Льолек і його брат Едек перебували в Янівському таборі. Я знала про це, бо вони послали звістку моїй Мамі. Я пішла одного разу без пов'язки на Янівську з їжею в кошику. Я тоді не носила пов'язки, зокрема, коли хотіла щось про-

Вхід до Янівського табору

нести контрабандою! Раптом я почула позаду кроки. Моя Мама спеціально пішла за мною, бо я не взяла пов'язки. Вона непокоїлася: «Якби з тобою щось трапилося, я хочу, щоб вони знали, що ти єврейка. Вони мусять знати, ким ти є». Йшлося про мою ідентичність, ми ще не втямили, що тільки смерть нас від тієї загрози врятує.

Біля входу до табору я сказала, що хочу залишити їжу. «Що таке...?» І охоронці побили мене до напівсмерті. Я була без пов'язки. Я вдавала католичку. За це вони на мене й розсердилися: «Що тут полька робить! Жидам їсти носиш?» Хто б міг подумати, що навіть їжу не можна буде передавати. Хто б міг уявити таку жорстокість? Хто б міг подумати, що люди можуть так ставитися до людей?! Хто б подумав, що бути євреєм – така жахлива річ? Це ніяк не вкладалося в свідомості.

Уяви собі таку ситуацію, що оце, коли ми тут сидимо, раптом гамселять у двері й кричать: «Жиди! Геть! Нічого не можна брати!». Що б ми зробили? Шукали б де-небудь місця на вулиці, коли нас скрізь підстерігають? Навіть зараз, коли я про це кажу, то не вірю, що то я про це кажу!

Коли я повернулася до гета з Янівської, стривожена Мама вже чекала мене. Єврейська громада регулярно отримувала накази, щоб стільки й стільки осіб було приділено для вивезення. Ми ніколи не знали, коли нас заберуть для примусової праці поза гетом, і ніколи не знали, коли ми повернемося, і чи повернемося взагалі. Яюсь я повернулася після такої примусової роботи додому брудна, втомлена й голодна. Їсти було нічого. Мама запропонувала мені дві цигарки, які невідомо де роздобула, бо в нашому домі не курили. То було немислимо, щоб я курила в присутності моїх батьків. І тут моя бідна Мама подає мені ті дві цигарки. Цілком неймовірна сцена в порівнянні з тим, що було для нас «нормальним». То була моя перша цигарка в житті. Тоді я дізналася, що цигарки можуть тамувати голод.

У геті життя ніби й далі тривало нормально, але почали вдиратися німці й забирати нас, розумієш? Постійно ті транспорти. Як це називалося? Aktionen. Акції. Ніколи ніхто не знав, кого ловитимуть. При в'їзді на Замарстинів був віадук, де людей громадили і відокремлювали дітей від молоді та літніх людей.

Коли я іншого разу повернулася з примусової праці до гета, Мама перебувала в повному шоку. «Забрали рабина Бергера з дружиною до

транзитного табору, Umschlagplatz». Звідти відбувалися депортації. Мама й каже: «Трудонько, зроби що-небудь!»

Я хутко переодяглася в коричневий твідовий плащик, капелюх з полями та мої високі чоботи для верхової їзди. Я виглядала, наче десять німкенів! Взяла з собою великий кошик з двома ручками, щоб носити білизну, чи щось таке. У геті не було елегантності. Я пішла рішучим кроком у певне місце. Я чудово говорила німецькою. «Я прийшла за двома особами, які підуть зі мною, щоб забрати хліб. Вони принесуть той хліб у кошику, щоб його роздати». Мені відказали, що знайдуть двох людей. Я на це: «Ні! Я виберу собі сама». І вибрала. Рабина з дружиною.

Я того ніколи в житті не забуду. На знак подяки рабин, коли ми повернулися додому, благословив мене. Він поклав мені руки на голову: *Евареһеһа Адонай, веішмереһа. Јер Адонай панав еілеһа віһунека. Їса Адонай панав еілеһа веясем леһа шалом.*

«Нехай Господь поблагословить тебе, і нехай Він тебе стереже¹⁷».

יְבָרְכֶךָ יי וַיִּשְׁמְרֶךָ.

«Нехай Господь засяє на тебе лицем Своїм і нехай буде милостивий до тебе!»

יְאֵר יי פָּנָיו אֵלֶיךָ וַיְהַנֶּנְךָ. כֵּן יְהִי רָצוֹן!

«Нехай Господь зверне на тебе лице Своє, і хай дасть тобі мир».

יֵשָׂא יי פָּנָיו אֵלֶיךָ וַיִּשֶׂם לְךָ שְׁלוֹם. כֵּן יְהִי רָצוֹן!

– А що сказала мама, коли їх побачила?

Можеш собі уявити. Вона поняття не мала, які на нас іще чекають жахи.

– Чим Ти займалася в геті?

Я працювала волонтеркою в *Wohnungsamt*, тобто квартирному бюро, яке провадив юденрат, єврейська рада, призначена німцями. Хто проти цього призначення заперечував, того на місці розстрілювали. Коли треба було знайти якесь приміщення для людей у геті, не конче львів'ян, я шукала помешкання, в мене був список тих, хто може прийняти потребуєчих, і я відпроваджувала туди жильців.

¹⁷ Тут і далі Ааронове благословення, цит. за українським перекладом П'ятикнижжя Мойсеевого. Книга Числа, 6:24–26.

Іноді я навіть приносила їжу, наприклад, горщик супу, брати треба було, що дають.

– **Настрій панував похмурий?**

Це було жахливо. Вийшовши на вулицю, ніхто не знав, чи не стане, бува, жертвою облави? Чи пощастить повернутися додому? Навколо страх, голод, втома й безнадія. Я була занадто молодою, щоб все це виразно усвідомлювати. Люди мені казали: «Коли ти приходиш, то наче сонце засвітило». Я випромінювала оптимізм і людяність.

– **Чи мама прищепила Тобі усвідомлення, що ідентичність – це важливо?**

Так. Важливо бути тим, ким ти є, і за це я їй дуже вдячна. Бо власне це мене врятувало, дало мені мужність: я знала, хто я. В Польщі я розповідала про це на лекціях у Варшаві та Вроцлаві. Йшлося про ідентичність. Ідентичність – це те, що ти знаєш про себе, якщо хочеш у це повірити. Я міняла тільки прізвища. Мала їх кілька. Але я знала, хто перебуває всередині моєї оболонки, і це було важливо.

– **Це дало Тобі силу вижити, зіграти свою роль у цій драмі?**

Так. Я мала цивільну відвагу.

Пізніше я знову пішла з їжею до в'язнів, але вже не на Янівську. На Львівському замку був кар'єр гравію. Всі знали, що кожного дня під наглядом охоронців туди приводять групу в'язнів із Янівського концтабору. Я сподівалася, що між ними буде й мамин племінник Юлек, син тітки Рузі. Я пішла на замок з кошиком, наповненим окремими порціями їжі, які назбирала серед приятелів і сусідів у геті.

Там не було жодних споруд, чисте поле, за винятком одного будиночка при дорозі, перед яким стояли коза, собака і відро води. Там мешкав пустельник. Я підійшла і спитала, чи бачив він групу людей з табору. «Так, вони там, але не підходь до них, дитинко, бо то небезпечно. Залиш при дорозі кошик з їжею. Хтось його неодмінно знайде!» Я пішла стежкою і через невеликі проміжки раз у раз залишала невеликий пакуночок, сподіваючись, що коли вони повертатимуться, то знайдуть. Я бачила їх здалеку, вірила, що Юлек мене зауважить і зрозуміє, що хтось домашній неподалік, і якщо зможе, то знайде їжу. А якщо не він, то хтось інший з в'язнів. То були жорстокі часи!

– Як усе це закінчилося?

Я поверталася тією ж дорогою, пустельник зупинив мене: «Ти переживаєш важкі часи, дитино». Я на це: «Так, так... це важкі часи». А він: «Але ти виживеш. Спершу ти підеш на захід через малу воду, а потім через дуже велику воду. Ніколи не їдь на схід, тільки на захід». «Дякую, дуже дякую». На це пустельник: «Не кажи дякую, кажи: Боже, благослови!» Я повторила: «Боже, благослови!» Далі, після війни я поїхала до Англії, а згодом до Канади. І мені пригадалося все, що він напророкував.

Пам'ятник жертвам львівського гета
(автори: Луїза Штеренштейн, Юлій Шмуклер, Василь Плехівський)

В єврейському шпиталі в ґеті

Уяви собі таку картину: єврейський шпиталь у Львівському ґеті навесні 1942 року. Мені було дев'ятнадцять років, і я працювала волонтеркою, як і багато інших. Іноді скромний харч або гарячий душ служили мені щасливою винагородою, якщо тільки була гаряча вода. Часто ми самі приносили до лікарні їжу, розділяючи її між собою і пацієнтами. Того було небагато. Найчастіше ми були голодні, пацієнти і персонал порівну, але панувало відчуття безпеки, засноване на припущенні, що пацієнтам дадуть змогу вилікуватися, щоб забезпечити постійний приплив рабської робочої сили.

Того фатального дня нам, опікунам, стало відомо, що німці готують одну з тих мерзенних акцій, облав, під час яких, – як вже багато разів раніше – населення ґета поменшає. Отож, співробітники поприводили своїх дітей, навіть немовлят поприносили, щоб рятувати їх від депортації та смерті. Я докладно пам'ятаю гарячкову квапливість, з якою ми накладали невеличкі пов'язки на маленькі ручки, ніжки, тулуби й голови, наче пацієнтам хірургічного відділення, сподіваючись, що ніхто не посміє скривдити крихітних істот.

Ми завзято працювали, аж врешті був відданий наказ розійтися по окремих відділеннях, щоб жоден пацієнт не залишився без опікунів. СС і їхні аскари, тобто місцеві колаборанти, увійшли до шпиталю. Я побігла до свого відділення. Уяви собі: два ряди ліжок, на них двадцять п'ять чоловіків, опухлих від голоду, синіх від побоїв, прикріплених до ліжок хірургічним приладдям, прикутих голками Петерсона, з кінцівками на витяжках. Уяви собі гнітючу тишу і безсилі перелякані очі.

Почуй лемент у інших залах дітей і немовлят. Крики німців, від яких кров холоде в жилах, двері розчахуються і до відділення вбігають троє катів у мундирах. «*Raus! Raus!*» Коли пацієнти й далі зали-

шилися нерухомими, трійко вбивць почали скидати матраци з ними на підлогу. Поруч з хворими перебувала я, моїм завданням було допомагати їм. Я не мала для того спеціальної підготовки, була молоденьким волонтером. Нікого іншого тут не було. Я відчувала себе безсилою перед лицем страждання, я чула зойки пацієнтів, змішані з брутальними вигуками німецьких катів.

І тоді я заспівала молитву *Шма Ісроель: Слухай, Ізраїлю, Господь, Бог наш – Господь один*¹⁸.

שְׁמַע יִשְׂרָאֵל: יְיָ אֱלֹהֵינוּ, יְיָ אֶחָד!

Це наша найважливіша молитва: *Шма Ісроель: Елогейну Адонай, Адонай еход!*

Пацієнти на підлозі, під матрацами, продовжили молитву на івриті: *Борух шем кевод малхусой леолом воед. «Благословенне славне ім'я царства Його на віки вічні».*

בְּרוּךְ שֵׁם כְבוֹד מְלַכּוּתוֹ לְעוֹלָם וָעַד!

Я не знала всіх слів. Вони знали.

Кати на мить наче остовпіли, без жодної реакції. Тоді один із них ударив мене в обличчя, раз, другий, третій. Майже тієї ж миті я побачила, як їхні плечі зникають за дверима. Двері затраснулися, а молитва тривала й далі. Ці пацієнти єдині пережили напад. Того дня ми прийняли бій, у якому ворог мав зброю, а в нас була сила.

– Чому кати відступили перед вашою молитвою?

Не знаю. Може то була рука Божа? Може в тих катах ще залишилася якась дрібка людяності? Вони були позбавлені емоцій, нечутливі до своєї жорстокості. Прецінь дитячі голівки розбивали до стін! Чому вони були такими жорстокими, що це говорить про цих людей? Може, щось їх на мить перейняло? Я вірю, що над нами була сила більша, ніж ми.

– Звідки Ти черпала силу в таких нелюдських умовах?

Я був молода, молодій людині здається, що всього можна досягти. Зрештою, не було іншого виходу: я не могла встати і склавши руки дивитися на страждання інших. Цієї картини я ніколи не забуду: лежачи під матрацами, з апаратами для вправлення кісток, встром-

¹⁸ Цит. за українським перекладом П'ятикнижжя Мойсеевого. Книга Повторення Закону, 6:4.

леними в тіло, бо наші пацієнти прибули з таборів, вони моляться. *Шма Ісроель* ми співаємо в найгірші моменти свого життя, коли йдемо на смерть. Нею ми нагадуємо про наш заповіт із Богом.

Коли я покинула гето і перебралася до Варшави, життя наче в нормувалося. Я служила в людей, які нормально жили, нормально їли і нормально ходили до парку з дітьми. Війна була однаковою і для них, і для мене, хоча мені доводилося ховатися як злочинцеві й брехунові, щоб вижити.

Розповідаю, щоб ви зрозуміли

Я хочу, щоб ти це зрозуміла, бо важко зрозуміти, що в ХХ столітті щось таке могло трапитися.

– Я не знаю, чи можна це зрозуміти, бо щось в людині всередині бунтує.

Тепер людина бунтує, а тоді просто тікала від цієї реальності. Я знала, ким я є, а решта... було театром. Таким сумним театром.

– Я відчуваю опір чомусь настільки нелюдському.

Хвилиночку! Тепер я вже не бунтую. Я відчуваю лють, що так взагалі могло бути. Розумієш? То не бунт. Тоді не було часу бунтувати. Тоді треба було вижити.

– Що було для Тебе найбільшою втратою?

Коли забрали мого Батька, в мене ще залишилася Мама, я ще мала сім'ю. Ми собі плакали разом, годі щось на це порадити. Нічого не поробиш, так сталося. І в інших було те саме, розумієш? Ще тоді на самому початку у Львові – все було не таке жорстоке.

Пізніше, у Варшаві, я залишилася з тим усім наодинці. Це було набагато важче.

Всі ці переживання – це мої переживання, але не вони визначають моє життя.

– Це лише обставини, але Ти сама твориш своє життя?

Так. Слава Богу, що маю для того силу. Я не чую ненависті ні до кого, живу нормально.

Єврейська філософія і погляд на життя навчили мене любові, а не ненависті.

– Ти сказала: «Тоді треба було вижити», а що б Ти сказала тепер? Чи не час сьогодні зробити висновки? Застановитися над тим ще раз, щоб зрозуміти, яке в тому послання?

Послання того усього? Я не настільки мудра, щоб формулювати тут будь-які твердження. Єврейське життя століттями було таким, хоча й не настільки жахливим, як у часи Шоа, тобто знищення. Це було найжахливіше.

Євреїв виганяли з Англії, з Іспанії. Майже з усіх країн, чи не так? Були погроми в Росії. Це тому, що євреї вірили в єдиного Бога і постійно залишалися «іншими»? Люди не люблять усього того, що інше, навіть у звичайні часи, коли хтось інакший. Навіть у Польщі казали: «Він єврей, але дуже приємний пан».

– Принаймні, на твоєму віку євреїв до війни ніхто не переслідував.

Упродовж усього мого життя, до часу, поки росіяни не прийшли, не було погромів євреїв.

Раніше в Росії безугавно влаштовували погроми, що тут скажеш? Ми говоримо про історію моєї нації. Євреї постійно переховувалися. Я не можу сказати, що тільки Гітлер був такий жорстокий! Так, то було вбивство. Він взагалі вигадав собі божевільну ідеологію, щоб знищити усю єврейську націю. Гітлер прагнув до світу без євреїв. Але люди мало змінюються, і це постійно повторюється. Бо що ми маємо в Європі? Тепер небезпека знову повертається.

Ось чому я ще активніше займаюся правами людини, незалежно від того, звідки ця людина походить і на що заслуговує. Я сподіваюся, що інші, особливо молодь, навчатися того ж завдяки історії.

Для мене існує принципова різниця між вихованням і звичайним навчанням. Наші переслідувачі були люди з докторськими ступенями, але на жаль, не мали доброго виховання.

– **То чим для Тебе є добре виховання?**

Виховання впливає на людську доброту, милосердя, людяність, співчуття між людьми, які в принципі є між собою братами і сестрами. Ні колір шкіри, ні релігія не повинні ставати на заваді у відносинах між людьми. Якщо ми віримо, то віримо в більшу, ніж ми, силу.

Я та, ким є. Якщо хтось скаже, що всі євреї приємні, я не погоджуся. Є і приємні, і неприємні. Є паскудні люди, і є ті, хто живуть красивим, етичним життям. Ми – нація, і важливо, що ми хочемо нею бути, проте не бажаємо асимілюватися.

– **Чи може трапитися так, що коли хтось знає, ким він є, то інші йому заздрять?**

Знаєш, часто можна почути, що євреїв ненавидять. Коли хтось спитав у мене в університеті Кінгстона під час лекції, чому так діється, я відповіла: «Це чудове запитання, яке я хотіла б адресувати вам. Бо то мене ненавидять. Скажіть мені, чому ви так мене ненавидите?»

Один студент підвівся: «Бо євреї хочуть правити усім світом». Я запитала: «Що Ви маєте на увазі?» А він: «Всі банки єврейські. Всі гроші єврейські».

Я відповіла: «Поїхали зі мною до Ізраїлю, я покажу Вам, як багато там бідності». Він сам того не вигадав. Цього його навчили. І так було впродовж багатьох століть. Нас постійно били тільки тому, що ми євреї. У вченні християнських церков, наприклад, є згадка про «підступного єврея», частина католицької літургії на Страсну П'ятницю породжує загальне відчуття, що побиття й ненависть до євреїв виправдані.

– Я думаю, що єврейська ідентичність – позитивна, вона походить із Тори, а не з того, що їх били. Якраз навпаки: переслідування залишаться епізодом, воно не є суттю ідентичності.

Тому ми можемо залишатися нормальними. Я шукаю слідів тієї ідентичності. Ти сказала, що наша ідентичність пов'язана з Торою. Це факт. Я вивчала Тору. Але не всі вивчають Тору.

– Не мають цього усвідомлення?

Власне. Що ж поробиш, чимало євреїв не вивчають Тору. А слово «тора» значить «учення».

Ось найважливіші заповіді:

Ось обов'язки, що не мають межі, і нагорода за які також безмежна.

אֱלֹהֵינוּ דְּבָרִים שְׂאִין לָהֶם שְׁעוֹר, שְׂאָדָם אוֹכֵל פְּרוֹתֵיהֶם
בְּעוֹלָם הַזֶּה וְהַקָּרֶן קִיָּמָת לוֹ לְעוֹלָם הַבָּא, וְאֵלֵינוּ הוּא:

Шануй батька й матір, чини справи любові й доброти...

כְּבוֹד אָב וְאִם,
וְנִמְלִוֹת חֻסְדִּים,

прийми чужого...

וְהִכָּנְסַת אוֹרְחִים,

твори мир там, де його немає. Вивчення Тори дорівнює усім обов'язкам, бо призводить до їх виконання.

וְהִבְאֵת שְׁלוֹם
בֵּין אָדָם לְחֵבְרוֹ;
וְתִלְמוּד תּוֹרָה כְּנֶגֶד כָּלֶם.

Зауваж. Наша літургія не вимагає бути євреєм. Ніхто про це не каже!

Зміцни в нас, Господи, голос совісті. Спонукай нас до справ доброти, скеруй кожен наш рух до служіння Тобі.

וּדְבַקְנוּ בַּיֵצֶר הַטּוֹב וּבְמַעֲשֵׂים טוֹבִים;

Це наша спільна віра. Чини добро. Ісус своїх учнів власне того навчав. Для мене важливо, щоб християни це пам'ятали.

– Ким є для Тебе Ісус? Адже християни переважно не думають про нього, як про єврея.

Ісус був з мого народу. Для християн він Спаситель. І ми молимося безпосередньо до єдиного і всюдисущого Бога, якого нам не вільно порівнювати з людиною.

Сьогодні люди запитують мене: «Де був Бог, коли спалахнула війна?» Я кажу їм: «Бог був там, де був, де є і де буде». Людина, яка нормально собі живе, мусить сама вирішувати, як їй поводитися і що чинити. Бог дав нам вільну волю, він не диктує нам нашої поведінки.

– За людські гріхи не можна звинувачувати Бога. То люди були жорстокими.

Звичайно! Адже, якби Бог усім керував, то ми були би ще в раю. А нас викинули з раю!

– Ми самі вчинили такий вибір!

Заклик до відповідальності є частиною наших молитов. Це наша наука. Так я це бачу.

– Як бути і жити?

Нас цього постійно навчають. Пам'ятаю, мене навчали мої Тітки, Мама. Так, мене вчили, коли я була дитиною: як молитися, коли йдеш спати.

Те саме в нашому шаббатовому молитовнику: Просвіти нас Твоєю наукою і допоможи нам жити згідно з Твоїми *міцвот*. Знаєш, що це означає? Ми не просимо дарів з небес! Розумієш? Ми хочемо навчитися внутрішньої мотивації і життя в відповідності з Божою волею. Йдеться про добрі вчинки. Ті, хто нас не люблять, завжди ка-

жуть: «Ви завжди тримаєтеся разом, ви допомагаєте тільки своїм». Аякже! Це неправда!

Мій чоловік Імре сказав у Торонто на засіданні Асоціації канадських євреїв незадовго до своєї смерті: «Тепер я мушу зустрітися з афганцями». Я спитала: «Що за дивна думка – чому ти мушиш зустрітися з афганцями?» «Вони приходять сюди, і я мушу бути з ними». «Але чому афганці?» Він і каже: «Все, що стосується страждання, стосується і нас, євреїв».

Мені здається, що сама лиш наша присутність нагадує тим, хто ненавидить нас, що вони поводяться погано.

– Ах! Тобто, їх мучить сумління! Це не ревності, це сумління.

Це сумління.

Втім, я не знаю, чи мають антисеміти сумління. Коли людина має сумління, то вона не переслідує інших.

– Може, їхнє сумління недорозвинене? Але тепер Ти вже не чуєшся переслідуваною?

Я ніколи не чулася переслідуваною.

– Навіть у часи переслідувань?

Ні. Я не чулася переслідуваною. Я відчувала, що слід уникнути лихих людей... або перемагати. Я ніколи не мала почуття переслідуваної, бо зберегла свою ідентичність. Я перемогла. Я пододала Гітлера, я не жертва війни.

Кажуть, що в Польщі є дуже багато антисемітизму. Особисто я переконана, що Польща не відрізняється від інших країн. Мене втішило в Варшаві, що багато людей, які пережили війну в арійських родинах, шукають своє коріння і підозрюють, що мають єврейське походження. Вони дуже цим переймаються. Найприємніше те, що вони не тільки цього не бояться, але й чинять це з великим піднесенням і переконаністю.

Під час нещодавнього візиту я побувала в одній із синагог у Вроцлаві. Всередині зібралось повно людей, але Тору не вийняли з *Арон-ха-Кодеш* (Шафи Святині). Коли я запитала, чому її не вийняли, то почула: «У нас немає присутніх десяти євреїв, щоб створити *міньян*». Обов'язково потрібні щонайменше десять чоловіків у віці понад тринадцять років, щоб створити *міньян*. Питаю далі: «Як це, та ж синагога повна?» «Так, але ті, хто тут перебувають, ще не знають, чи вони

євреї. Вони шукають, припускають, що їхні діди, можливо, були євреями, але вони не впевнені у своїй ідентичності».

У такі миті я плачу від щастя. Ці люди могли забути, не визнавати і відмежуватися від своїх коренів. Проте, вони хочуть належати до нації батьків. Наша історія навчила мене, що юдаїзм – це не просто релігія. Мойсей, коли вивів нас із рабства в Єгипті, упродовж сорока років блукання пустелею переконав люд, що ми – нація. Ми єдина нація, яка має особливу релігію. Наш монотеїзм відрізняється від інших. Ми відрізняємося від християн тим, що Ісус, який був євреєм, став особистим Спасителем для християн.

Бог, у якого ми, євреї, віримо, є Спасителем усіх людей, Він є не тільки для нас, але й для всіх людей. І саме в цьому краса.

Наше спасіння залежить від того, що ми за життя робимо для *тіккун олам* (покращення, поліпшення світу). Ми віримо, що Господь Бог створив світ, і наш обов'язок – постійно його покращувати. Може тому наша доля пов'язана з розпорошенням по усьому світі, що зазвичай не надто приємно, але, може, то наш обов'язок?

В а р ш а в а

До Варшави я приїхала зі Львова. Мене переконали кузинки моєї Мами. Мама вирішила залишитися в геті з племінником, який утік з Янівського концтабору і хворів на тиф. Збираючи мене в подорож, Мама продемонструвала надзвичайну зосередженість. Я мала тільки одну валізку, нічого важливого для пакування не було, а проте сталася кумедна помилка. Ми мали схожі зимові фільцові черевички, але з однією відмінністю: мамине взуття було на зовсім пласкій підшві, а моє – на невеличкому каблучкові. Пакуючи їх, Мама помилилася, дала мені правий черевик свій, а лівий – мій. У них я потім і кульгала по Варшаві.

Прощання з Мамою було й залишиться найбільш зворушливою миттю мого життя. Ми стояли біля воріт гета о п'ятій годині ранку 2 листопада 1942 року. Я поклала їй голову на плече. Я того ніколи не забуду. Її останні слова були: «Трудонько. Тобі багато доведеться пережити. Ти впораєшся з цим. Але не дозволяй, щоб постраждала твоя єврейська душа». Мама просила мене залишитися вірною моїй єврейській душі.

Це було незадовго до ліквідації гета, Мама я вже ніколи більше не побачила. Відтоді я часто застановлялася, шукала відповіді на запитання, чим є єврейська душа? Згодом я знайшла відповідь у шабатній літургії:

Боже, душа, якою Ти мене обдарував, чиста. Ти створив і сформував її, вдихнув її в мене Своїм подихом і далі живиш її.

אֱלֹהֵי, נְשָׁמָה שְׁנַתָּה בִּי טְהוֹרָה הִיא! אֵתָה בְּרֵאתָה, אֵתָה
יִצְרָתָה, אֵתָה נִפְחָתָה בִּי, וְאֵתָה מְשַׁמְרָה בְּקִרְבִּי. כָּל־זְמַן
שֶׁהַנְּשָׁמָה בְּקִרְבִּי, מוֹדָה אֲנִי לְפָנֶיךָ, יְיָ אֱלֹהֵי וְאֱלֹהֵי אֲבוֹתַי,
רְבוֹן כָּל־הַמַּעֲשִׂים, אֲדוֹן כָּל־הַנְּשָׁמוֹת.

Я це так розумію: слід жити чесно, серцем і розумом.

– Справжнє щастя мати таку чудову Маму для хороших і лихих днів...

Потім були такі жахливі речі, яких я не могла собі навіть уявити! Коли я опинилася зненацька в трудовому таборі й мусила збирати руками на вулиці сніг. Коли я опинилася у в'язниці і голими руками чистила у вбиральні замерзлий кал. Коли я поверталася до гета голодна, брудна і втомлена, а вдома й крихти їжі не було. Думаючи про це зараз, я не розумію, як ми звикли до цього? Як ми взагалі зуміли вижити в цій повсякденній рутині? Ми були гірші, ніж пацюки. І труднощі накочувалися, наче лавина!

– Ти почала в Варшаві вдавати когось іншого?

Так, природно. Я постійно думала про те, як слід говорити, що робити, щоб не виказати, що я єврейка. То була щоденна боротьба за утримання фальшивої ідентичності, а водночас збереження властивої. Під час війни я боялася згадувати про деякі речі, бо якби мене заарештували і допитали, моя брехня хутко вийшла би наяву. Мені не вільно було пам'ятати нічого з мого реального життя. Я завжди мусила знати, що слід сказати, а чого не можна за жодних обставин.

Коли постає така потреба, людина забуває, тож я не хотіла пам'ятати свого єврейського життя. Якби мене хтось, наприклад, розбудив уночі, то я мала би пам'ятати, що мене звуть Зоф'я, тримати себе в руках і думати головою. Всі деталі з минулого життя мусили зникнути. А ще мені не вільно було боятися.

П'ять років я жила зі смертним вироком. П'ять років страху перед стратою.

– Ти боялася боятися?

Я боялася свого акценту. Народившись у сім'ї, де розмовляли добірною польською мовою, я мусила тепер навчитися говорити, як покоївка, уживаючи простих виразів. Я мусила бути обережною, щоб не змішувати слів, які зазвичай уживала, з новими, більш примітивними.

Усі, хто жив з фальшивими документами, зазнавали подібних труднощів, у той час, коли люди в таборах могли залишатися самі собою, бо знали, що порятунку чекати не доводиться, у них не було тієї напруги, щонайбільше, вони могли раніше померти. Я переконалася

в тому після війни, розмовляючи з людьми, які пережили концентраційні табори. Удавати когось іншого дуже важко психологічно.

Пам'ятаю, коли будучи служницею, я подавала пальто після прийняття і хтось дав мені чайові. Згодом я кинулася на ліжку і заплакала.

– Ніби дрібничка, а однак Тебе допекло?

Я плакала, що так низько впала.

– Як можна було формально змінити ідентичність?

Метрику Зоф'ї Волянської придбав у дочки двірника у Львові для мене Льолек Гублер, молодий інженер, з яким я була заручена. Нам здавалося малоімовірним, що у Варшаві перевірятимуть, чи існує така особа. День народження Зоф'я відзначала тринадцятого вересня. Як я могла пам'ятати про моє попереднє життя? Я була Зоф'єю Волянською, а мій батько – двірником.

– Чи Ти щось більше знала про цю людину?

На це не було часу. Прибувши зі Львова до Варшави, я пошукала в телефонній книжці, чи маю «родичів» Волянських. Чинне тоді німецьке законодавство вимагало, щоб єврейські імена та прізвища були легко впізнати. Якщо хтось був євреєм, то мусив перед іменем писати Ізраїль, а жінка – Сара. Пам'ятаю, що в телефонній книжці Варшави був один-єдиний Волянський – Ізраїль. А п'ять Остерманів – усі арійці. Тієї миті я пошкодувала, що не виїхала під іменем Гертруди Остерман. Ніхто б не здогадався, хто я. Було б набагато простіше.

Від кузинки, яка мала стосунки з підпіллям, з Армією Крайовою на Жолібожі, я отримала адресу пані Фалішевської, дружини відомого актора Фалішевського, якого я пізніше зустріла в Лондоні. У Львові євреї знали, що вона допомагає втікачам. Мені не дозволили записати цю адресу, щоб випадково не видати її в небезпечній ситуації.

Кузинка моєї Мама Люся Штайнгардт мешкала вже в Варшаві під прибраним прізвищем Зоф'ї Бохенської. Я приїхала з її сестрою Регіною Фербер, уродженою Штайнгардт, яка подорожувала зі своїм синочком Стефанком. Я їхала потягом до Варшави голодна, невиспана, перелякана. В мене була невелика сумка. Я заходилася шукати в ній, чи Мама була мені чогось не поклала поїсти. Замість їжі я знайшла єврейську посвідку.

– Посвідку? Як вона виглядала?

Ну, посвідка з моїм фото і написом *Jude*. Моя бідна Мама хотіла мене вберегти. Для неї було важливо, що якби мене вбили, то щоб поховали правильно.

– Себто, за юдейським звичаєм?

Всі ті події, переслідування були просто немислимі, розумієш? Я боялася навіть викинути це посвідчення. Я почала рвати його на шматки і пережовувати. Ковтала шматки так, щоб ніхто не зауважив. Жодної їжі я не знайшла. Так разом з Регіною і Стефанком я приїхала до Варшави.

Люся, себто Зоф'я Бохенська з кирпатим носиком прийшли за нами на вокзал. У них обох із сестрою були такі носики... вони могли вільно пересуватися, їх ніхто б не запідозрив, що вони переховуються.

– Вони мали так званий добрий, себто арійський вигляд?

Так, Стефанек теж. Люся була дуже елегантна, а Регінця – як селянка. Люся забрала свою сестру і Стефанка з потяга і пішла, а я залишилася в лапах двох шмальцовників. Вони прийшли на вокзал, щоб подивитися, хто приїхав, багато людей чинили так, як я.

– І Ти раптом зникла з поля зору кузинок?

Так. Що вони подумали? Вони перелякалися, але нічого вдіяти не могли. Коли вони побачили, що мене забирають, то вдали, що ми незнайомі.

Годі й уявити, як складно було потім з ними потайки зустрічатися, і не тільки в Варшаві. Я навіть забрала Регінцю і Стефанка на село, до родини Краузе, в якій працювала. Я поступилася Регінці моїм місцем покоївки, а сама отримала іншу посаду в графа Домбського. Але це було допіру пізніше.

Шмальцовники загукали: «Ти жидівка!» А я їм у відповідь: «Я, може й маю багато гріхів на сумлінні, але жидівство до них не належить!» І я їм не збрехала¹⁹.

А вони негайно повели мене на Пав'як²⁰.

– Тебе ув'язнили?

¹⁹ Гра логічним парадоксом – злочинці вважали єврейство гріхом, а героїня оповіді – цнотю.

²⁰ Слідча в'язниця гестапо в Варшаві.

Шмальцовники видавали євреїв німцям, але спочатку вони хотіли упевнитися, що не помилилися, й почали мене розпитувати: «А що таке адвент²¹?» «Ти що сам не знаєш, хіба ти не католик? Чого мене питаєш?» «А як люди приходять до церкви, то що вони там роблять?» «Мої батьки невіруючі, я не ходила до церкви!» Далі я уважно подивилася на годинник: «У мене зустріч. Я шукаю тут роботу». «А де?» «А не скажу! Відведіть мене до трамваю. Як ви мене віддасте німцям, то вам з того і так нічого не капне! Бо мене або звільнять, або вб'ють. Але мені б не хотілося опинитися в вашій шкурі після війни, коли ми зустрінемося на вулиці».

– **Якого вони були віку?**

Років двадцять п'ять чи двадцять шість.

– **Ти їх не боялися?**

Та звісно, що боялася. Але я собі подумала: це може стати останньою миттю мого життя, то вперед!

Моє волосся було зачесане догори. У волоссі я мала схований браслет з трьома брильєнтами, кожен вагою в карат. Мені його дала Тітка Цюня, коли я вистрибувала з потяга, вона, бідна, знала, що її чекає! Я й кажу їм: «Як ви мене відведете до трамваю, то я вам щось дам». «А що? А який номер трамваю?» «Ха! Я вам і на ламаний гріш не вірю; і навіть не подумаю казати, куди я йду». Все дуже просто, я дивилася на них зверху вниз.

– **Отак Ти торгувалася? І зберігала незворушність?**

Еге. Бо що мені було втрачати? Божі шляхи! Як згадаю, то самій не віриться.

– **Ти знала, що вони чатують на коштовності?**

Звичайно. Один із них відпровадив мене до трамваю. Коли я вже була на платформі вагона, то вийняла браслет з волосся й кинула йому, він віддав честь, а я собі поїхала.

– **Він віддав честь? То він іще мав якесь почуття честі?**

За браслет, вочевидь.

– **Себто, Ти знала, що їх можна підкупити?**

Я дала їм вибір: або вони мене вб'ють, або ми зустрінемося після війни, і я їм помщуся за підлість, або вони видадуть мене німцям і не матимуть з того жодної вигоди. Вони охоче погодилися на винагоро-

²¹ Адвент – у католиків і протестантів період Різдвяного посту.

ду. Я розмовляла з ними так, як заслуговують люди з подібним рівнем моралі. Шмальцовники не мали польської гідності, допомагаючи німцям, вони зраджували себе і Польщу.

Я це зрозуміла, тож вдавала, що знаю номер трамваю, якого шукаю, але водночас давала їм зрозуміти, що я їм не довіряю. Насправді я й гадки не мала, яким трамваєм слід їхати, я просто хотіла звідти вибратися. Допіру в трамваї я розпитала, як доїхати до місця, де мешкала пані Фалішевська.

Пані Фалішевська привіталася зі мною, ні про що не питаючи: «Заходь, дитинко, заходь. Можеш залишатися стільки, скільки треба, на жаль, я не маю чим тебе погодувати. Але мусимо вибілити твоє волосся».

– А навіщо було вдаватися до пергідролю, коли в Тебе було золотисте волосся?

У мене було золотисте волосся, наче у шведів, а не таке, як у поляків, пшеничної барви. Прізвище Остерман, мабуть, походить зі Швеції, але я не певна. Пані Фалішевська вважала, що я не надто автентична полька, розумієш? Вона хотіла, щоб у мене волосся було значно білявіше. Зайве то було, бо я виглядала з ним, як дурепа, штучний колір. Я його не терпіла і завжди носила хустку на голові. Проте мене послали до перукарки, яка мені відбілила волосся.

– Того ж дня, відразу?

Того ж дня! Я навіть не мала часу відпочити в пані Фалішевській. Я пішла до перукарки, яка мешкала поблизу: крихітна кімнатка, маленька, навіть не кухня, а місце, де готували на пальниках, розкладачка, стілець і маленький столик. Все в одній невеликій кімнаті, перукарське крісло на невеликому підвищенні та дзеркало. Перукарка глянула на мене, вже не пам'ятаю її прізвища, але то була чудова людина.

Спершу я виправдовувалася: «В мене немає грошей». А вона: «Грошей не потрібно, дитино. Я знаю, що робити». Я присіла. Я була втомлена, перелякана... я заснула. А вона тимчасом працювала над барвою мого волосся. Я прокинулася від запаху ячмінного супу – в мене перед носом парувала страва. Крупник! Перукарка й каже: «Їж, дитино!» І я з'їла той чудовий ячмінний суп, ніколи не забуду його смаку.

Жінка спитала мене: «Де ти житимеш, дитино?» А я їй кажу: «Поки що в пані Фалішевської, але не знаю, як довго. Шукатиму роботу». Вона спонтанно запропонувала: «Тут поруч мешкає моя сестра». Три великих кам'яниці були об'єднані спільним двором. «Йдемо. Я відведу тебе до моєї сестри – побачимо, може вона знайде для тебе місце». Перукарка ризикувала життям для мене, незнайомої людини.

Ми пішли до її сестри, а та, ні на мить не задумуючись, запросила мене до себе, виправдовуючись, що в неї немає для мене окремої кімнати чи постелі.

У вітальні в неї була канапа, схожа на шезлонг. На тій канапі я й спала. Сестра перукарки узяла мене до себе, не вимагаючи грошей, чи будь-чого іншого. Вона мовила: «В мене немає нічого їстівного». Що тут було казати? Я була щаслива, що маю дах над головою. А що не поїла, то мала гарну фігуру, була «худорлява». Я нічого не їла доволі довго. Можеш собі уявити?

Сестра перукарки була ворожкою. Коли хтось приходив, то стукав і входив, а я мусила хутко бігти до кухні. Жінка та ворожила всім бажаним, до неї приходило пів міста, тільки мені вона нічого не наворожила.

Їжі не було жодної, бо всі мали індивідуальні продовольчі картки. В мене не було постелі, тільки привезений з дому довгий бумазейний халат. Пам'ятаю його кольори: бежеві, помаранчеві, чорні. В ньому я спала. З одного боку, поруч з моєю канапою були двері, а з іншого, стояла піч. Завжди холодна, бо не було чим палити. Та піч заглиблювалася й до сусідньої кімнати. То була кімната Збігнева Ясінського.

Моя благодійниця запросила мене на цикорій з водою, який називали кавою. Ми сиділи за круглим столом. Я чудово пам'ятаю розташування предметів у помешканні, так, наче сьогодні там сиджу. Моїм ліжком була просто канапа. Тому сьогодні я маю подібну канапу, на згадку.

Я почула, як відчиняються вхідні двері, і привітання: «Доброго вечора, пане Ясінський. Це Зоф'я Воляновська. Вона втекла від *Arbeitsamt*²² і шукає роботу». Добре пам'ятаю, як він увійшов до мого помешкання, а я подумала: «Що вона каже? Якщо я втекла від

²² *Arbeitsamt* – управління трудових ресурсів, німецька установа, покликана набирати працівників для примусових робіт у Німеччині та для потреб армії.

Arbeitsamt, то навіщо шукаю роботу в Варшаві? Адже тут також німці».

– Вона від себе все це додала?

Так, від себе. Тому Ясінський усе втямив не-гай-но!

– Він втямив, а інші ні?

Він зрозумів брак логіки в її словах. Він знав, що я в небезпеці. До ворожки приходили різні люди, щоб та їм поворожила. Мене міг побачити кожен. Хто знає, що то були за люди? Приходили на ворожбу, так? Платили гроші, тим вона й заробляла.

Він відразу зрозумів, про що йдеться. Ідучи до своєї кімнати, він сказав: «Я про це подумаю». У Ясінського була кімнатка, щоб сховатися, якби зробилося «гаряче». Я ще не знала, що це означає. Приблизно за півгодини він повернувся з коричневою паперовою торбиною і сказав: «Завтра я прийду за Вами після першої, ми підемо на обід і поговоримо про роботу. А це завдаток». І він висипав на стіл шоколадні цукерки.

Поручник Збігнев Ясінський, псевдо «Рудий»

Дійсно, наступного дня він прийшов. Ми пішли до ресторану. Він сів таким чином, щоб бачити усю залу. Позаду за ним було вікно з видом на цегляну стіну, а мене він посадив плечима до присутніх, щоб на мене не звертали уваги.

– Він добре розумівся на конспірації.

Ну, звісно, він же був у Армії Крайовій. Я тоді цього не знала. А він від першої миті зрозумів, хто я. Не можу сказати, що я була тоді гарненькою. Втомлена, перелякана, шмарката – мені було тоді двадцять років. Та що там я! Він у мені нічого не розгледів, присягаюся.

– Він вигадав якусь роботу?

Він запропонував: «Там, де ви зазирали, в мене є кімнатка. Я приходжу тільки в разі потреби. Я одружений, маю будинок у Варшаві, а в тій кімнатці тримаю свої вірші. Хочу, щоб Ви ними зайнялися». Він попросив, щоб я упорядкувала твори, які він приносить до кімнати. Як платню він запропонував, що кожного дня о першій годині від нього приходитиме робітник з заводу, яким він керував, з їжею в судках для господині й для мене.

Згодом він роздобув для мене чинну посвідку, кенкарту.

– А навіщо вона Тобі?

Кенкарта була видана на ім'я Зоф'ї Волянської, яка мешкає в Варшаві. Я могла вільно пересуватися вулицями. Ця карта виконувала роль посвідчення особи.

Моя господиня розклала колоду. Ясінський бачив, що я наївна, вірю, що все гаразд. Хтось собі ворожить – нехай ворожить, ну і що? Він спробував м'яко попередити мене про небезпеку, яка могла загрожувати мені від її клієнтури. Туди приходили різні дивні люди. Іноді навіть німецькі солдати. Він запропонував мені ключ до його кімнати, яким дозволив користуватися під час його відсутності, щоб я відчувала себе вільною.

– Хтось міг би до Тебе причепитися, чи щось запідозрити?

Я не знаю, чим керувався Ясінський, але він був дуже ввічливим і хотів, щоб я навіть познайомилася з його сім'ю. Для цього він забрав мене через кілька днів до нього додому, щоб представити дружині, Ванді Карчевській, яка також була поеткою і письменницею. Це було пізно ввечері, я лягла. Пам'ятаю: лягла й заснула. Раптом мене розбудила сварка між Збігневом і Бандою. «Або вона, або я!» –

кричала Ванда. На це Збігнєв відповів: «Та ж то дитина! Яка ще вона? Що ти вигадуєш?» «Або вона, або я!» Не знаю, чи йшлося про мене, чи про когось іншого, і вже ніколи не дізнаюся.

Ясінський вирішив негайно переселити мене до своїх родичів – братової та племінника, які мали велике помешкання. Там не було й мови про кімнату для гостей. Ми тоді всі спали у великому покої на матрацах, це було дуже мило, давало мені почуття близькості й безпеки. Вони навіть брали мене на закупа на ринок, щоб я була постійно з ними. Вони споряджали мене тим, чого мені бракувало. Вони були милі зі мною, неймовірно милі. Згодом сестра перукарки, ота ворожка, знайшла мені роботу в своєї дочки, дружини лікаря, в якій я мала бути служницею. Я залишилася там усього на кілька тижнів, про таку роботу я не мала найменшого уявлення. Ті люди були дуже помічні й знайшли мені роботу в сім'ї Краузе.

– Загалом, чимало людей працювали в підпіллі та ризикували своїм життям, щоб врятувати Тебе?

Я про це постійно кажу. Були ті, хто видавали, а були ті, хто допомагали. Мені дуже пощастило на людей, яких я зустріла, вони чудово знали, хто я така. Вони ризикували своїм життям, щоб допомогти мені вижити. І я того ніколи не забуду.

І ще одну річ я також чудово пам'ятаю. Коли я мешкала в Ясінських, то написала до Львова, де я. Ось звістка, яку я отримала в листі від професора Мойсея Якуба, нашого далекого родича: «Твоя Мама пішла шляхом посвяти, і зосталася жахлива пустка». Це трапилося ще в листопаді того року, отож, цілком ймовірно, що Маму теж депортували до Белжеця, як і моїх Тіток.

Я боялася плакати. Коли я читала листа в присутності всієї родини, то почула турботливе запитання: «Чи є якісь добрі новини?» Я не могла сказати правду. «Моя Мама шиє мені сукню і хоче мені її прислати», – так я відповіла. Пам'ятаю, як я плакала в подушку ночами. Мені не вільно було носити жалобу, не можна було виказувати смутку.

Я почала офіційну жалобу допіру в 1986 році після смерті мого чоловіка. Це жалоба за всіма моїми близькими, і вона триває досі. Ясінські знали, що я єврейка, але не хотіли дати зрозуміти, що знають. А я боялася дати їм більше доказів цього. Вони ставилися до мене дуже добре. Далєбі, вони ризикували своїм життям, адже на усіх, хто переховував євреїв, чекала смертна кара.

Професор Якуб, математик, приїхав зі Львова через кілька місяців після мене, тікаючи кружними шляхами. Він розшукав мене, допоміг винести коляску з дитиною, в якої я була нянею. Його останні слова, сказані мені: «Коли переживеш війну, розшукай мою сім'ю в США». Пізніше його забрали на Пав'як. Я зустріла його студента, єдиного, з ким була знайома, і він переказав мені сумну звістку: «Професора Якуба замучили на Пав'яку». Рідня ученого мешкає в Пенсільванії. Я розшукала їх, бо пам'ятала назву місцевості. Ми їхали з чоловіком до Нью-Йорку. Раптом бачу назву місцевості, яку вже раніше чула, – Вілкс-Барре. Ми зупинилися і зазирали до телефонної книжки. Я телефоную: «Говорить Труда Остерман». А брат професора Якуба Аарон відповідає: «Ми тебе чекали! Ми не знали, як тебе розшукати! Почекай, а де ти?» Я не була з ними знайома раніше, тільки з професором Якубом, але вони були мені близькими.

Через багато років

– Через багато років Ти знайшла вірш Ясінського, написаний про Тебе. Чому він Тобі подобається?

В ньому описана його кімната, куди я могла будь-коли заходити, коли його там не було. Там стояло залізне ліжко, невеличкий білий столик, а над столиком висіло завжди перекошене дзеркало. Була там також шафа для одягу, але я не мала жодних речей, щоб туди повісити. Принаймні, я могла замкнутися в тій кімнатці, коли господиня приймала гостей. Я пробула там кілька тижнів.

– А звідки в Тебе той вірш?

Це не так просто. Я отримала томик віршів Збігнева Ясінського завдяки професорові Єжи Войцеховському, який п'ятнадцятирічним брав участь у Варшавському Повстанні. Я познайомилася з ним у 1996 році на прийомі в польському посольстві в Оттаві. Я запитала його: «Ви були тоді в Варшаві. Чи Ви не знаєте, бува, що сталося зі Збігневом Ясінським?» Ясінський був відомим поетом! У Войцеховського були з ним спільні знайомі, які мали його книжку.

Ясінський воював у Варшавському Повстанні, відтак був депортований до Німеччини як військовополонений, згодом виїхав до Англії, а потім до Австралії, де й помер у 1984 році. Знайомі замовили мені книжку про нього з Австралії. Я отримала її з присвятою: «Дорогій пані Труді на згадку від приятелів Збігнева Ясінського».

В книжці є його фото з датою 1944 – таке ж фото Збишек подарував мені у формі листівки. За три дні до Повстання він знайшов мене там, де я працювала. Він простягнув мені своє фото з присвятою: «Щоб ми зустрілися в ті часи, коли людина не буде більше людині вовком». На прощання він додав: «Через кілька днів нікого вже не цікавитиме, хто ким є хто, і чому». Ясінський справді був дуже порядною людиною. Листівка з його фото загубилася під час моїх мандрів.

– Він прийшов, щоб сказати Тобі про це?

Це все, що він тоді сказав.

– Але він це зробив, щоб потішити Тебе, чи обнадіяти?

Мені здається, що він намагався потішити сам себе, бо увесь час ризикував життям.

– Як гадаєш, чому Ясінський хотів Тобі допомогти?

Він хотів урятувати мене як єврейку. Подібні вчинки чудово схарактеризував польський посол у Канаді Пйотр Огородзінський на урочистості в Оттаві на честь тих, хто рятував євреїв: «*When decency meant heroism*» («Часи, коли звичайна порядність була героїзмом»). Власне так поведився Ясінський.

Книжка про Ясінського, яку мені подарували в 1996 році, називається «Кров'ю і римою. Повстанські документи».

Ось вірш «Пісенька»²³ про кімнатку, в якій я пильнувала його поезії:

У кімнатці порожньо,
чотири голі стіни,
перекривлене дзеркало
і прохолола піч...

Крізь брудні шибки
у вікно зазирає жаль
павутина курявою
вкривається по кутках...

А по павутинні –
просто від нехоті –
стікають спогади
про мою дівчину...

Десь у спаленому місті
інші мої стіни
чують сміх лункий
моєї коханої...

(Це він каже про свою дружину).

²³ Тут і далі вірші З. Ясінського наводяться в дослівному перекладі без дотримання ритміки та рим.

Марний жаль, даремний,
піду на келишок,
щоб якимось забути
не бачити й не чути.

Вип'ю їх кілька
і повернуся сп'янілий
до мого жалю
поміж стін порожніх.

Погляну в криве дзеркало –
світ мені завирує –
і Тебе побачать у ньому –
мої бліді очі!

– Але це про Тебе вірш!

Ну, так! Так.

– З моря часу Ти виловила листа в пляшці?

Прецінь, скільки у нього було кімнат з перекошеними дзеркалами?! І піч! Тут, біля моїх ніг, її можна було запалити, але з його сторони вона залишалася холодною! В кімнатці маленький столик і перекошене дзеркало над ним. Така невеличка книжечка. Коли я побачила в ній *Пісеньку* Ясінського про мене, то відчула, що це єдина пам'ятка, яка мені залишилася від тих часів!

– Це вірш про кохання!

Могила Збігнева Ясінського з трояндами від Труді.
Сідней, Австралія

Це чулий вірш. В ньому є туга за дівчинкою, яка колись була поруч, і міркування: хто знає, чи вона жива?

– «Марний жаль, даремний...»

Я була для нього людиною, дівчинкою, якій загрожувала небезпека, і яка щодня боялася загинути.

– Тут вчувається прагнення залишитися живим.

Навіть туга в дуже людському сенсі.

– Він питає, чи ти вціліла?

В мене не з'явилося шансу розповісти йому про це через багато років і подякувати йому. Мабуть, я би поїхала до Австралії, якби раніше дізналася про його післявоєнну долю. Проте мені вдалося покласти троянду на могилі Ясінського.

І ще один вірш дуже зворушливий, «Вимагаємо набоїв».

Тут ми маємо вовчі зуби і шапки набакир.

Тут – у нас – ніхто не плаче в повсталій Варшаві.

Тут ми прусакам сідаємо верхи на шії
і ворогів голіруч давимо за горло.

– А ви – там все ще співаєте, що «в завії братньої крові»,
«з димом пожеж»...

Знаєш, чий то вірш «з димом пожеж»? Словацького²⁴?

... пожеж» розсипається Варшава...

А ми – тут – голими грудьми на залпи гарматні.

Викликаючи у вас захоплення, спів і ваші оплески.

Кому скорботний хорал ви й далі співаєте в Лондоні,
коли, нарешті, настало очікуване свято?

Поруч з хлопцями своїми тут воюють дівчата
і навіть діти воюють, і кров тут гордо тече.

Агов! Тут – серце Польщі! Тут – каже Варшава!

Викиньте похоронні співи з радіопередач!

Нам – духу вистачить для нас, і вистачить його – за вас!

Оплесків не потрібно! Ми вимагаємо – набоїв!»

²⁴ Тут короткі цитати з тексту Корнеля Уейського «Хорал». Цей текст, написаний у 1847 році до музики Йозефа Нікоровича, став гімном повстанців за часів «Весни Народів».

У Варшаві діяла підпільна радіостанція АК «Блискавка». Коли Повстання зазнало поразки, то власне Ясінський заспівав: «Ще Польща не загинула».

– Круто сказано. Моя покійна Мати була учасницею Варшавського Повстання, солдатом. Вона була Твоєю ровесницею. Чи Ти ототожнювала себе з Варшавським Повстанням?

Звичайно! Ясінський залучив мене до конспірації. Я допомагала, коли треба було доправити зброю. Він був командиром рикш, бригади рикш. Передусім готувалася зброя для Варшавського Повстання, але й для Повстання у Варшавському геті.

Розумієш, я навіть не знала, для чого служитиме та зброя. Час від часу я отримувала футляр від скрипки, наповнений зброєю. Мені його приносила невідома особа. Це завжди було у вихідний день, коли я не працювала і могла вийти з дому в довільний час. Футляр слід було віднести рикші, я отримала футляр для передачі кілька разів. Рикша чекав на мене, щоразу в іншому місці. Зі сторони я виглядала, як молода дівчина: ноти в мене, як належить, зав'язані в трубку, ношу собі скрипку. А вантаж тяжкий, як не знати що, можеш собі уявити.

Якось я стояла у трамваї, вільного місця не було. Я дуже поволі рухалася до виходу. Я боялася, щоб ніхто не зауважив, який тяжкий мій футляр. Раптом я помітила, що якийсь пан спостерігає за мною. Майнула думка: «Боже мій! Він зараз упізнає в мені єврейку! Все, мені кінець!» Я далі дуже повільно рухалася вперед. Він за мною. Я знову вперед. Я була вже майже поруч з водієм. Я не орієнтувалася, де ми, бо ж не знала Варшави. Знала тільки, що мушу доїхати до певної зупинки. Я собі подумала: «Коли я вийду, то він піде слідом за мною, а в мене ж зброя. Що мені робити?»

Це означало би, що мені світило дві смертні вирокі:, один за те, що я єврейка, а другий за те, що ношу зброю. Чи не забагато? Коли він уже опинився поруч зі мною, може, то було виразом своєрідного почуття гумору, а може *Schlagfertigkeit*, але я обурено повернулася до нього і буркнула: «Чого на мене очі витріщає!» А він каже: «Ви дуже схожі на Матір Божу!» Я подумки попросила Бога, щоб він забув про те, що Марія теж була єврейкою!

– Відчепився?

Так. Тоді я щасливо вийшла з трамваю і сіла до рикші.

Я завжди залишала скрипку в рикші. Рикша підвозив мене назад до трамваю, і я поверталася до своїх господарів.

– **Ти боялася?**

Ні! Чому б мені боятися? Я ходила за покупками для моєї господині, або в бібліотеку. Я була так одягнута, що годі було упізнати за моїм зовнішнім виглядом, що я вдаю. У мене не було нічого особливого з одягу! Хустка на голові та й усього.

– **Ти вільно пересувалася містом?**

Але ж я не могла інакше. Про це дуже рідко говорять. Власного лікаря я без проблем зустріла на Маршалковській вулиці.

– **Зі Львова?**

Так. Ми просто поглянули одне на одного, не сказавши й доброго ранку, або що-небудь таке. Адже, якби хтось за ним стежив, то відразу ж мене впіймали. Або навпаки.

Я також зустріла на вулиці одну з моїх шкільних приятельок. Вона була вбрана напрочуд елегантно. А я була одягнена, як покоївка.

– **Ви зустрілися на костюмованому параді! Кожна в іншому вигляді?**

Так, кожна в іншому вигляді.

– **А Ти не проговорилася? Ані «привіт», ані здивування?**

Зі шкільною приятелькою – так. Та сірома не змогла повз мене пройти, але знаєш, чому? Вона відгукнулася: «Трудко, мені завжди хотілося це сказати: я хотіла бути твоєю приятелькою в школі, але ніколи не відважилася запропонувати».

– **І на вулиці в Варшаві вона про це Тобі, нарешті, зізналася? А що Ти їй відповіла?**

Я пішла далі. Що я могла їй відповісти?

– **Зустрічати знайомих і байдуже проходити повз них... Які важкі часи!**

Ми мовчки миналися. Просто дивилися одні на одних, та й усього.

– **А звідки Ти знала, що саме так слід поводитися?**

Слухай, коли людина живе під чужим прізвищем і знає, що їй загрожує смертний вирок, то стає обережною. Всі поводитися саме так, це нормально, адже, зрештою, будь-хто міг мене затримати. А я ж бо вільно пересувалася, ходила до бібліотеки, за покупками, з дітьми до парку. Я навіть навчилася палити в печі, що в нас удома, коли я була мала, завжди робила наша чудова економка Францішка Рибка.

Я пам'ятаю її напрочуд виразно: щороку вона вирушала в паломництво на Кальварію. Після тієї важкої пройденої дороги вона замочувала ноги в казанку для варіння конфітур. Моя Мати вирішала потішити її і придбала ванночку спеціально для замочування ніг після походу на Кальварію. Ми з Франею називали цю ванночку кальварійською.

– Ти навчилася чогось від Франі?

Де там, чи ж я знала тоді, що діється на кухні?

Пам'ятаю, була в мене птіренова – тобто єдвабна – блузка з красивим комірцем, у якій я одного разу хотіла, було, піти на концерт з моїм класом. Сталося так, що блузку поклали в прання.

Я пожалілася Франі, що мені бракує тієї блузки! Мама сказала: «Можеш взяти іншу!» А Франя ту блузку хутко випрала й випрасувала. Я ніколи того не забуду, як Франя мене любила, як вона хотіла, щоб я гарно виглядала, завжди мені догоджала.

Наприклад, якось я загубила шпильку для волосся. Мама увійшла на кухню й побачила, що Франя під столом шукає ту шпильку. Мама тоді звернула мені увагу, щоб я не вважала Франю за мою особисту покоївку. «Франя тут не для того, щоб виконувати усі твої забаганки, навчися дещо робити сама». Мама вчила мене поважати роботу інших і не зловживати їхньою симпатією.

Одного разу я мала танцювати на виставі в школі танець Анітри в опері «Пер Гюнт». У мене була лілова сукня. Мати хотіла, щоб я її сама випрасувала. А не забувай, що тоді не було жодних електричних прасок, лише металеві зі спеціальним вугіллям!

Ніхто з нас не знав, що незабаром я сама стану покоївкою. Ніколи не варто недооцінювати долі. Це я добре затимила.

Загалом я два роки пробула в Варшаві, у тому числі в Краузе може сім чи вісім місяців. Я приїхала в листопаді, а вони вже влітку виїхали на село. Я ходила з їхніми дітьми до парку. Я пошила собі службовий стрій і чепець, але завжди уникала жінок, які були професійними бонами. Я завжди трималася осторонь, бо боялася, що вони зауважать, що я вдаю няньку. Вони б відразу зауважили, що я вбрана неналежно, що це підробка. У них усіх були справжні строї, вони позакінчували школи, були автентично вбрані.

Під час війни такі родини, як Краузе, мали ще й бон, і служниць! Я теж була і служницею, і боною. То було дуже відважно, а може навіть необережно з мого боку, отак ходити серед інших бон у парку, адже хтось із них міг мене викрити і видати, чи не так?

Одного разу підійшла до мене старенька: «Я спостерігаю за Вами вже доволі давно». Коли хтось казав мені «спостерігаю», то мені одразу серце завмирало. «Я за Вами спостерігаю – як Ви любите тих дітей! Чи немає у Вас, бува, приятельки, подібної до Вас? Я маю сина, в нього народилася дитина. Я би дуже хотіла, щоб хтось, подібний до Вас, зайнявся тією дитиною». Вона дала мені свій номер телефону, то була пані Домбська, мати графа Домбського, до якої я потелефонувала через кілька днів, щоб сказати, що зможу допомогти.

– Себто, Ти сподобалася пані Домбській?

Так, адже дітей Краузе я дуже любила, вони були просто надзвичайні. Маленький Зайчик народився, коли я вже була в них.

– І тоді Ти привела кузинку до Краузе? А сама пішла до Домбських?

Я повідомила моїм роботодавцям Краузе, що йду від них. Я шукала собі заміну, зрозуміло, що я «шукала» відповідних людей для

Труда – няня у Краузе з Зайчиком на руках

них, і «знайшла». Я порадила їм на ту посаду Регінцю зі Стефанком, він був іще дитиною. Я зробила це, щоб поселити мою кузинку в літньому будинку Краузе на селі.

Шкода, в мене було фото Стефанка з дітьми Краузе аж до 1961 року, але я його, на жаль, подерла. Я не знала, що він ще живе під іменем Шаула Зіва. Пізніше він став героєм у Ізраїлі, про нього вийшла книжка «Агадат Шаул», «Легенда про Шаула».

Оце мені пригадалося, що коли я здала екзамени на атестат зрілості, то отримала від рідні перстеник зі смарагдом. Той перстеник, мабуть, належав моїй родичці, яка замолоду була худенька. А ще я мала перстеник з невеликим брильянтиком, якого отримала після екзаменів на атестат зрілості від моєї Мами. Ті два перстеники я мала з собою, коли служила в Краузе. Але я не могла нікому сказати, що вони в мене є, не могла їх носити, бо я ж служниця. Я тримала їх завжди під білизною, в невеликій шафці на кухні. А спала на залізному ліжку за фіранкою, також у кухні, але не ображалася. Головне, було де спати.

Пізніше я мешкала з пані Краузе і дітьми на селі, але приїжджала до Варшави за покупками чи навіть до бібліотеки, за книжками для господині. Я брала їй ті книжки, які сама хотіла почитати. Якось вона розгнівалася і дорікнула мені: «Та що це за книжки?!» Я викрутилася, пояснивши: «Коли я сказала в бібліотеці, що то для моєї господині, то мені такі книжки й дали».

– Економці не вільно було читати книжок?

Не такі. Я ризикувала, бо не хотіла повністю забути про своє старе життя. Це був шматок нормальності, який допомагав мені вижити.

Якось я прибирала у вітальні, де стояло чудове фортепіано. Я не змогла собі в тому відмовити, оскільки роботодавців не було вдома. Я сіла й почала грати, я вміла грати з пам'яті тільки класику, аж раптом почула ключ у замку. Я підхопилася і запилосос. Вони увійшли. Пан Антоній Краузе спитав: «Ми чули дуже гарну гру на фортепіано. А Ви чули?» А я у відповідь: «А звідки та музика лунала? Я власне працюю з пилососом!»

– Тобі не можна було грати?

Ти забуваєш, що я вдавала служницю і няню, звідки б я навчилася грати на фортепіано? Я й це мусила приховувати.

На жаль, Краузе пив. Його дружина була тоді з дітьми на селі, а я час від часу приїжджала. Якось я зауважила ознаки того, що хтось у нього побував. А мої два перстеники вкрали. Я не могла навіть зізнатися в тому, не могла сказати, що мої персні зникли.

Ну та нехай. Краузе був, утім, дуже шляхетною людиною. Якось він прийшов на кухню: «Тут у будинку дещо шукатимуть, але Ви не бійтеся. Вони до Вас не прийдуть». Я гадаю, що він знав, що я єврейка, але свідомо мене переховував і боронив.

Коли я була в Варшаві в 2005 році, то шукала в телефонній книжці прізвища «Краузе» – і знайшла чимало. Я дзвонила, коли бачила ім'я «Антоній», міркуючи, що може то родич, але не мала змоги по-телефонувати до всіх. Я навіть не знала, як звали їхніх дітей. Ми кликали їх «Зайчик» і «Бобінуся».

– А що б Тобі хотілося їм сказати?

Я сказала би, що обох їх справді любила. Мені хотілося побачити, чи діти ще живі, якими вони вирости. Коли я влаштувалася в Англії у школі для медсестер, то зв'язала на спицях светрик для Зайчика і послала його до Варшави. Антоній мені відповів: «Я уявляв собі, що ти станеш журналісткою чи поеткою. Не думав, що ти будеш медсестрою». Він знав мене тільки в якості покоївки і няні його дітей, але розумів, що я вдаю, що це не моє покликання. На жаль, я втратила контакт із ними, минули роки, а я не стала ні нянею, ні медсестрою.

– Не кожен здужає або наважиться вдавати когось іншого. В чому це полягало?

Я мала відвагу вдавати, ризикувати. Я вирішила, що неодмінно виживу, як того хотіли мої батьки. Мені безугавно виринали в пам'яті слова моїх батьків, почуті в дитинстві: «Пам'ятай, хто ти!» Я чула їх навіть малою дівчинкою. Кожен, хто взяв мене під своє крило, знав, що я єврейка, вони любили мене і разом зі мною ризикували життям. Я також мала певні стосунки з організованим підпіллям, яке допомагало євреям, боронило їхнє право на життя.

– А ще Ти створювала робочі місця для інших.

Так. Мою кузинку Анітку Штетнер я запропонувала замість себе, бо спочатку сама служила в Краузе. Вони мали панну для догляду за дітьми, яка звільнилася. Відтак боною стала я, тож довелося шукати

служницю. Я «шукала» собі наступницю і «знайшла» – мою кузинку! Анітка раніше мешкала в пані Волянської поза межами Варшави. Їй не можна було довго залишатися в маленькому містечку, хтось би хутко зорієнтувався, що діється.

З кузиною Люсею, яка забрала нас до Варшави, я час від часу бачилася. Вона народила сина, я носила їй їжу до шпиталю. Її чоловік залишився у Львові, вона поїхала за ним із Варшави ще до Повстання й привезла сюди.

– Як вона наважилася поїхати до Львова?

Це нечувано, але факт залишається фактом. Вона привезла його. Він ховався в шафі у Варшаві. Я зустріла їх допіру після війни в Ізраїлі. В нас не було часу, щоб поговорити про наші тодішні переживання, навіть коли ми зустрілися в Ізраїлі.

– У ті роки складно ще було говорити про Голокост або Шоа.

Люди в Ізраїлі в шістдесятих роках не хотіли про це й чути. То була для них велика ганьба, що ми, з їхньої точки зору, наче вівці йшли на смерть. Можеш собі усвідомити? Ми боролися, ми відстоювали своє життя. Я носила зброю. Було Повстання в геті, було Варшавське Повстання! А вони того всього не знали. Ми почувалися жахливо, бачачи, що наша нація не бажає знати, що трапилося.

Я почала розповідати про Голокост всупереч усім, почала ходити по школах. Коли викладала в університеті Хайфи, в моїй групі були учительки, вони приязно ставилися до мене, отож я казала їм, що пережила війну, що власне варто би почати говорити про це. То було подолання сорому. Діти в школах, у гімназіях зацікавлено слухали, питали: «Чому наші батьки нам про це не казали?» Я пояснювала, що вони соромляться.

Історію Голокосту почали вивчати в університеті за чотири місяці до мого повернення до Канади.

– Але ж як можна було соромитися, коли було стільки героїзму?

Поглянь. Через шістдесят два роки після війни, коли я читала лекцію про Збігнева Ясінського, який допоміг мені, студентам у Вроцлаві, то почула: «Євреї заслужили те все, що з ними трапилося під час Голокосту!» Я запитала, посміхаючись: «А чим вони завинили? Чому?» «Євреї нас видавали советам». «Всі видавали?» «Ні, не всі».

«Ну, то мушу оповісти одну історію. Коли я приїхала до Варшави, там зроду не було ніяких советів, одразу німці. Негайно після мого приїзду до Варшави шмальцовники повели мене на Пав'як здавати німцям. Чи означає це, що всі поляки заслуговують осуду і переслідування? Чи всі поляки негідники?» А далі я кажу: «Ви – студент психології? Думаю, Вам слід полікуватися від ірраціонального мислення». Пізніше, прощаючись, декан, який був присутній при розмові, поцілував мене в обидві руки.

– Тоді чому, на Твою думку, деякі люди спотворюють події Другої Світової війни?

В Ізраїлі ні про що не знали після війни, і з тим самим незнанням про минуле я зустрілася в Польщі згодом.

– Ти кажеш про певну міфологію, про події, про які розповідали, і які при наступному повторенні виростали з окремого випадку кривди до рівня узагальнення. Скажімо, в моїй сім'ї, яка походить з прикордоння, випадок із особами, яких видав НКВД знайомий єврей, виріс до узагальнення, що всі євреї на східному пограниччі видавали поляків.

Я кажу про явище у свідомості хворих людей. Ненависть – це хвороба.

– Чи важко, коли борешся за пам'ять і ідентичність власної групи, зауважити біль і страждання іншої групи?

Це наче брак внутрішньої готовності до співчуття.

– Замість того люди шукають козла відпущення. Через ненависть люди перебільшують, узагальнюють?

Скажи мені: ти вважаєш ненависть нормальною емоцією?

– Ні, я намагаюся зрозуміти, як це функціонує.

Нормальна людина слухає, ти слухаєш усе це, чи не так? Що ти відчуваєш?

– Я з тривогою переживаю те, про що Ти оповідаєш.

Ти переживаєш, співчуваєш, дивиєшся, оцінюєш, шануєш. Людина, яка ненавидить, ненавидить мене апріорі, перш ніж я почала говорити. Вона ненавидить мене лише тому, що я хтось, або щось інакше. Так трапилося, що я єврейка. А якби я була росіянкою? Люди ненавидять поняття, бо ж як можна ненавидіти мене, не знаючи? Або навіть, якщо знаєш, навіть – ненавидіти?

– Бо дехто дивиться на інших крізь призму своїх упереджень.

Дивиться крізь призму своїх хворобливих понять.

– Як Ти гадаєш, звідки це захворювання береться?

Є різні теорії. Напевно, що ми не народжуємося з ненавистю. Що відбувається в сім'ях! Про це я не знала, поки не почала вивчати психологію.

– Отож, повернемося до спогадів про Варшаву, коли Ти пішла від Краузе до Домбських.

Я мешкала з Домбськими в Варшаві, на алеї Незалежності аж до Повстання. Всі вони під час Повстання сховалися в пивниці, а я ходила шукати їжу. Я готувала в помешканні молоко для крихітної, новонародженої дитини. Снайпери стріляли зверху, з дахів, отож я робила все навколішки, щоб мене не побачили. Я робила це замість матері, бо вважала, що коли я помру, то нікому кривди не буде, я й так сирота, а якщо мати цієї дитини помре, то крихітка осиротіє. Я невтомно всюди нишпорили, я трохи пишаюся цим, бо, хоча була молодою, але не хотіла, щоб дитина залишилася без матері. А мені нічого було втрачати.

– Як довго Ти жила в сім'ї Домбських?

Упродовж усього Повстання, аж поки нас усіх гуртом, усю сім'ю не забрали до транзитного табору в Прушкові під Варшавою. Повстання закінчилося. Варшава була абсолютно порожня, тільки трупи на вулицях. Зі мною була сусідка, фармацевт. Домбських відразу звільнили і дозволили їм виїхати до Щецина, який тоді називався Штеттин. Вони змогли хутко звідти вибратися. Домбський дав мені грошей, здається, п'ять тисяч злотих. Я поділилася з фармацевткою, бо їй ніхто нічого не дав.

Я зауважила, що в таборі проводять селекцію. Ми стояли з тією фармацевткою, і я раптом помітила, що коли хтось каже, що він хворий, його звільняють. Вона була худенька і виглядала втомленою, наче хвора на сухоти, хоча хворою не була. Ми всі були змучені, але нам загалом жилося порівняно добре. Отож, я подивилася на неї й кажу: «Скажіть, що у Вас сухоти».

А я, в свою чергу, була пухкенька, бо їла все, що потрапляло мені під руки. Я завжди боялася, що наступного дня не залишиться нічого. Отож, я хутко подумала: «Скажу, що вагітна». Я покерувала

нашими діями: «Ідемо до різних столів, бо можемо раптом розсміятися». Ми стали в різні черги.

Я підійшла до столу. Хоча я дуже добре володіла німецькою, але боялася це показати, адже в мені могли запідозрити єврейку, позаяк небагато поляків-арійців вільно говорили по-німецьки. Часто можна було почути: «Хто вільно балакає в Польщі німецькою? Євреї!» Я воліла спілкуватися через перекладача: «Я вагітна». Вони подивилися на мене і звільнили. Я помітила, що й моя сусідка також вийшла. Ми разом повернулися до Варшави пішки.

– Того я не розумію. Триває війна, вас виводять силоміць, замикають, а потім шкодують?

Вони не шкодували, просто не хотіли мати клопотів – хвороби чи пологів, воліли мати робітників. У такий спосіб забрали в різний час мою кузину Анітку та її кузину Юзьку – як польок-християнок – до німецького табору примусової праці.

– Себто, Ти знову вдалася до *Schlagfertigkeit*!

Коли я скажу, що вагітна, то мене не захочуть узяти на роботи. Я вигадала це поспіхом. У мене не було часу застановитися. Ми повернулися на алею Незалежності, увійшли до помешкання – все забрали, тільки один сірий піджак, твідовий, залишився. В мене не було плаща, достоту нічого, у тому піджаку я й пережила війну.

Ми обидві мали адресу поза Варшавою, залишену вуйком графа Домбського. Князь Домінірський відвідав Домбських під час Повстання і запросив усіх до свого маєтку, якщо доведеться тікати з Варшави. Туди ми доїхали підводою завдяки допомозі місцевих селян.

– Можна було безпечно пересуватися?

Певно, що так. То було вже після Повстання. Безпечно воно було тією мірою, якою можна було щось передбачити. Як дві молоді жінки ми не вирізнялися з оточення. Ми боялися, але не могли припинити рухатися.

Через якийсь час німці увійшли до маєтку Донімірських і частково його зайняли. Мене й кількох інших звідти силоміць забрали і приділили до різних занять. У тому маєтку німці організували медичний і стоматологічний пункт для обслуговування своїх солдатів.

Мене скерували на допомогу до стоматолога, німецького офіцера, в якості асистента. Я навчилася робити масу для пломб, подавати знаряддя. Всередині все трусилось, але мусила навчитися.

– А що сталося з Донімірськими?

Не знаю, що з ними сталося. Цікаво, як воно все поточилося.

Одного разу мене та кількох інших опитала спеціальна комісія. Я попросила перекладати все з німецької на польську, щоб мати час подумати, що відповісти.

Нас забрали до Познані, в метушні я опинилася в літаку до Німеччини разом із біженцями, фольксдойчами з Познані та Гданська.

– І знову чергова дія драми. Чи важко було перейти на нову мову, опинитися в новому контексті, коли людей навколо не переслідували?

Якщо добре знаєш дві мови, то легко переходиш з однієї на іншу.

Втеча до Німеччини

Я боялася нової, незнаної ситуації. Якщо вони захочуть допитати кожного зокрема, то як мені було себе окреслити? Бути єврейкою – це злочин у всьому Райху. Бути полькою – також небезпечно. Чи зможу я вдавати німку? Яку німку, звідки, як пояснити відсутність документів? Хоча, ситуація плутанини і загального безладу сприяла імпровізації.

В літаку я знайшла під сидінням голубий плащ Люфтваффе і запитала, перш ніж вийти, чи можу я його узяти. Я виглядала помічницею екіпажу. Це мене врятувало. Я загорнулася в гігантський плащ, уникаючи розмов з рештою пасажирів.

Ми приземлилися у Франкфурті-на-Одері, вишикувалася черга до виходу. Проте я боялася залишатися в цій групі фольксдойців, вони би викрили, що я не одна з них. Невдовзі після того, як ми вийшли, коли всіх вантажили на вантажні авто, я зважилася відійти убік. На щастя, ніхто того не помітив. Так для мене почався новий етап переховування.

– І куди Ти вирушила?

Я залишилася сама, я зовсім не знала цієї місцевості. Тож я сіла в трамвай із написом *Stadtzentrum*²⁵. В ньому їхало повно людей. Я не бачила жодних вільних місць. Всі штовхалися, кожен когось знав, а я – нічого! Я боялася говорити з людьми. Я помітила одне вільне місце, тож сіла на нього.

Поруч сиділа молода жінка, може, мого віку. Трапилося неймовірне диво! Під час поїздки я запитала її, природно, німецькою мовою: «Де тут можна переночувати?» «Є багато можливостей, все вже підготовлено для біженців з Польщі». Я повірила їй і пошепки зізналася, що я не німка. «А хто Ви?» «Я полька». Тієї миті вона поглядом

²⁵ Центр міста (нім.).

остерегла мене, піднесла палець до губ, щоб я мовчала, і прошепотіла: «*Steigen wir aus*» (Виходимо).

Ми вийшли і вирушили неквапливим кроком. По дорозі вона пояснила мені, що її приятелька, з якою вона мешкає, мабуть, не заперечуватиме, щоб я у них переночувала. Я не була в тому переконана: «Я не можу цього зробити». «Чому?» «Може це було би для Вас небезпечно». «Але, будь ласка. Чому б це мало бути небезпечно? Ви ж полька». «Я не полька-християнка». «А хто?» «Я єврейка».

На вулиці у Франкфурті я сказала правду! У відповідь молода жінка взяла мене за руку: «Ви мусите піти зі мною!». Я на це: «Я не хочу наражати Вас на небезпеку». Вона була ввічлива і співчутлива, тож я вирішила не наражати її. Я не знала тоді, що їй насправді загрожує зовсім небагато, це в Польщі за переховування єврея карали негайною смертю.

Тому я сказала: «Ні, Ви занадто добрі і дуже милі, я не можу Вас наражати на ризик». Жінка запевнила, що коли якийсь ризик і є, то вона візьме його на себе, і що я обов'язково мушу піти з нею. Тож я подумала: я не можу врятуватися коштом іншої особи – це було б немислимо, але вона знає всю правду, я їй не збрехала.

У ті перші кілька днів я вперше за довгий час мала постіль, чисте ліжко. Чудове – складане – ліжко посеред вітальні. То було невелике помешкання двох молодих дівчат, які десь працювали. Того я їй ніколи не забуду. Тепла нічна сорочка і ванна, гаряча ванна! Раптом моя благодійниця сказала, що має потелефонувати. Я подумала – «О Боже мій, вона певно йде повідомити гестапо. Вона порядна німка. Але двічі не вмирати. Принаймні, я викупалася».

У таких крайніх випадках завжди – і досі – я стаю холодною, мов крига. Я не можу змінити долі, тож варто тримати себе в руках. Через кілька хвилин жінка повернулася: «Я подзвонила мамі до Берліна. Звідси ми мусимо вийти завтра на світанку, перш ніж прокинеться доглядач, щоб він не питав, хто і що. Я Вас посаджу на потяг до Берліна, моя мама чекатиме там на вокзалі. Прошу нікуди не йти, поки мама не знайде вас». Так воно і сталося.

У Берліні мене чекала елегантна пані з газетою під пахвою як розпізнавальним знаком. Протягнувши руку, вона представилася: фрау

Мітрофаноф, і сказала, що донька розповіла їй про мою ситуацію. Вона забрала мене до себе, до чудової квартири. Вона сказала мені, одразу після привітання, що я можу залишатися там, скільки захочу, але вона не може запропонувати мені жодної їжі, бо харчується тільки тим, що отримує на картку для однієї людини. На щастя, були ресторани, де давали каву, суп і пиво безкоштовно без карток.

Важко собі уявити таку перспективу, адже я була голодна, це факт, і в мене не було продовольчих карток. Проте на вокзалі запросто роздавали їжу біженцям, або солдатам, які приїжджали і ще не отримали карток. Таким чином, хтось дав мені буханку хліба, маленький коровай. Я не могла його надкусити, не мала чим врізати. Раптом бачу солдата в убогому, рваному мундирі. Я помітила, що й він не прибув із раю, тож підійшла до нього й питаю, чи має він ножа? Він кивнув. Здавалося, що він голодний не менше, ніж я. Він так дивився на той мій хліб. Я навіть не знаю, навіщо я це зробила. Я подала йому буханець, щоб він його розділив на дві частини, і відала половину. Навіть у такій жадливій ситуації я подумала: він теж людина.

Пізніше я повернулася до пані Мітрофаноф. Якось ми сиділи, частувалися кавою з цикорію. Я запитала: «Навіщо Ви це робите? Це ж небезпечно. Що спонукало Вас мені допомогти? Я Вам дуже вдячна». Пані Мітрофаноф відповіла: «Як Ви вже знаєте, моє прізвище Мітрофаноф. Мій чоловік був російським аристократом. Під час революції в Росії та після неї він перебував там у таборі в 1917 році. Один єврей ризикнув своїм життям задля нього і привіз його до Берліна. А я тепер плачу цей борг».

Чи це не чудо?

– А ще доказ того, що навіть у часи всезагальної деморалізації можна отримане добро передати далі, навіть незнайомцям.

Організація Тодт

З часом я почала шукати роботу, і мене скерували до військового бюро. Незабаром у мене вже було посвідчення Організації Тодт на прізвище Зоф'ї Волянської. Ця організація займалася підтримкою військових зусиль Райху, будівництвом доріг, різних заводів тощо. Спочатку робоча сила складалася з молодих німців, їм ще платили. Згодом до роботи почали залучати військовополонених або випадкових людей, яких хапали під час облав на окупованих територіях чи на вулицях у Німеччині. Робота для таких людей була рабською. Деякі підрозділи склалися з євреїв, забраних із концтаборів.

Мене, як польку, послали до табору примусової праці в Вільгельмстагені неподалік Берліна. Умови праці були важкі, харчування мізерне: ми отримували пражену каву зі збіжжя, сухий хліб і водянистий суп. Підйом був о четвертій годині ранку, рапорт на плацу, вантажівками нас везли працювати на вулицях – прибирати сніг аж до настання темряви. Ми мешкали в бараках по сорок осіб. Нас пильнували чотири охоронці-стукачі. Зі мною були різні люди: поляки, французи, італійці. Я не контактувала з ними, тікала високо на свої нари, адже справді боялася, щоб мене не впізнали. Вечорами після роботи молоді поляки, хоча й втомлені важкою працею, влаштували собі вечірки з акордеоном, танцювали. Все було інакше, ніж у трудових таборах для євреїв. Тим не менше, я не брала в цьому участі.

Мої чоботи для верхової їзди, які супроводжувати мене ще зі Львова, були вже зовсім діряві. Підметки протерлися, я ж ходила тротуаром! Але виглядали все ще чудово. Всі мої пальці були обморожені, а панчохи – це треба було бачити! Вони були всіх можливих кольорів, внаслідок частого церування тими нитками, які потрапили під руку.

Якось я сиділа на нижніх нарах, не моїх, і роздивлялася свої підметки. Суцільні дірки. Раптом двері відчинилися, вбігла нова група студентів, які сміялися і гомоніли італійською. Ми чули раніше про групу італійських студентів-медиків, набраних для надання першої допомоги в Італії, але відправлених до Німеччини.

Я дуже уважно розглядала ті мої чоботи. Раптом переді мною зупинився молодий хлопець і почав розглядати їх разом зі мною. Я не знала, чому він стоїть переді мною. Він був з Італії, тож ми не могли порозумітися. Хлопець мав запасну пару взуття, перекинута через плече. Пізніше він показав мені ножа і свої чоботи, і показав, що зробить мені підметки з тих чобіт. Я дала йому мої чоботи. А що було робити? Проте, слово честі, він все зробив!

Коли він повернув мені чоботи, то представився: «*Io Mario*». Я зрозуміла з його жестів, що він питає про моє ім'я. «Софі». Я вживала тоді німецької версії імені Зоф'я. Думаю, що коли-небудь далі напишу книжку, а на обкладинку дам чоботи для кінної їзди. Так, то було б саме воно. Адже я збожеволіла би, якби не мала таких вражень. Тільки в мене немає ні відваги, ні терпіння, щоб сісти й писати.

– **Що означали для Тебе Твої чоботи для верхової їзди?**

Вони були частиною моєї особистості. Окрім того, в них я не виглядала так убого, я була кимось!

Пам'ятаю, зокрема, один вечір, коли я раніше, ніж зазвичай, повернулася на свої нари. Я хотіла втекти від усіх тих людей. Було темно і зимно, я поклати мої дорогоцінні чоботи під голову та вкрилася плащем. Прилягла. Раптом чую, двері відчиняються. Я злякалася, що це один із російських стукачів, вони славилися тим, що силували дівчат у таборі. Казали, що нічого не можна вдіяти. Якщо хтось пробував кричати, то вбивали. Якщо ж не чинити опору... то наслідок відомий.

Я затамувала дихання, лежала й просто чекала. Я чула, як наближаються кроки. Я вирішила закричати і не скоритися. Раптом я відчула, що поруч зі мною – Маріо. Тримаючись за драбину з одного боку, він погладив мене по обличчю: «*Bella Sophie!*»²⁶ Та й усього. І пішов.

– **Ти плакала?**

²⁶ Прекрасна Софі! (*итал.*).

Так. То була чудова мить людяності посеред огиди. Я того ніколи не забуду. Більше я його ніколи не бачила.

Згодом мене відправили на військовий об'єкт на півночі, в Путніці. Я була там єдиною полькою, окрім мене – самі німці. Я працювала асистенткою дантиста, в мене вже був досвід із Польщі. Іноді мені здавалося, що я можу собі дозволити бути дуже впевненою в собі. Мені не було чого втрачати. В залі, де стояли наші ліжка, я шукала чогось, не пам'ятаю вже, чого саме, може, рушників чи серветок. У тій залі, де я вела пошуки, були й інші дівчата. Я відчиняла всі шафи і казала собі вголос: «Я візьму те, що мені потрібно».

Про мене відразу доповіли комендантові. Комендант викликав мене до себе і повторив скарги на мене. Я відповіла: «Якби я справді була злодієм, то нічого б не казала, а просто крала». В розмові він запитав, звідки я родом. Він зауважив, що я вільно розмовляю німецькою мовою і запропонував змінити національну приналежність! Я відрубала: «Я не міняю національність як рукавички!» На це комендант підвівся, потиснув мені руку, клацнув каблучками і вийшов. Я знову перемогла.

У березні 1945 року мене перевели до Бремена. Я була зовсім одна і боролася за життя! Я вдавала християнку, німкеню. Мене продали на вокзалі в Бремені в рабство в рамках Організації Тодт. Один із покупців, здається, полковник, розглядаючи нас, зупинився переді мною: «Розмовляєш німецькою?». Я подумала собі: «Що за нахабство! Як він сміє називати мене на «ти»? В принципі, попри всі переживання, яких я зазнала досі, я не втратила ні особистої гідності, ні самоповаги. Проте, я затамувала цей бунт. Я відповіла ствердно. Я подумала, що він забере мене до бюро на посаду секретарки, що він просто платить Організації Тодт. Але фактом було те, що він купив мене як рабину. Я це узяла до відома, нічого тут не порадиш.

Ми пішки пішли з вокзалу й увійшли до дуже гарного помешкання. Він відвів мене до покою, призначеного для мене. Також гарна кімната. З'явилася якась закуска. Він – військовий, поранений на війні, в нього лише одна нога. Я подумала, що він либонь потребує когось, щоб йому допомагав. Увечері я сиділа в своїй кімнаті, застановляючись, що далі, звикаючи до оточення. Я не мала жодного багажу. Тож сиділа в ліжку й міркувала. Я помітила, що двері не мають ключа.

Раптом увійшов він, у піжамі та в шовковому халаті. Полковник почав казати мені, яка я гарна дівчина, як добре розмовляю німецькою, як мені буде добре в нього. Він поволі підійшов до мене. Я подумала з огидою і страхом: скорюся, чи не скорюся, однаково отримаю кулю в чоло. То краще хай уже відразу застрелить. Так я думала, сидячи. Це тривало долі секунди.

Зненацька завили сирени. Наліт. Я встала, допомогла йому вбратися, хутко, хутко. До ліфта, потім ми разом зішли у сховище. Бункер заповнився, сирени ревіли! Я подумала: «Чудово. Я маю на собі жакет, маю посвідчення організації Тодт на прізвище Зоф'ї Воляновської. Чим не паспорт!»

Всі сиділи в бункері, люди були перелякані. Кожен молився. Я подумала: «Виють сирени. Вулиці порожні. Я знаю дорогу до вокзалу! Чудова нагода для втечі!» А сирени ревуть! Я дала моєму господареві знак, чому виходжу: «Дуже перепрошую, мушу пошукати вбиральню». Але яка там вбиральня! Я вийшла дуже поволі, дуже спокійно, не кваплячись. Вулиця порожня, а я – не те що бігла вулицею, ні: попід муром, у швидкому темпі, але попід муром, щоб ніхто не побачив мене. Сирени ревіли. Я дісталася на вокзал.

– **Ти боялася?**

Що мені було втрачати?! Я була молода, і то власне той вік. Ще одна пригода! Я гордо бігла на потяг: хутко, хутко. Підхожу до каси. Біля будки показую посвідчення замість квитка, але тильним боком, щоб не видно було назву організації. Окрім того, в мене не було грошей. Але сирени ревуть далі. А я вказала на потяг, який стояв неподалік: «Я мушу встигнути на цей потяг!» Але, який саме потяг? Я поняття не мала, куди він йшов. Втім, ніхто не зупинив мене. Я вбігла до потягу, за мить він рушив. З подивом і страхом я переконалася, що потяг повний солдатів і офіцерів СС, жодної людини в цивільному! Жахливо. Що робити? Я не хотіла сідати, бо прагнула уникнути будь-яких контактів і розмов. Я навіть у туалеті боялася сидіти, щоб ніхто на мене там не чекав.

Я вирішила ходити цілу ніч з одного кінця потягу в інший, вдаючи, що дуже заклопотана чимось особливим. Я проштовхувалася серед солдатів: «Вибачте, будь ласка! Вибачте!». Вагони були переповнені, а я була так жахливо зайнята! Безугодно бігцем, щоб мене ніхто не зачепив, щоб мене не впізнали, щоб я була частиною цього

натовпу! Я ховалася, перебуваючи серед людей, як на долоні. «*Entschuldigen Sie, bitte!*» Я з чимось іду, маю справу, зайнята чимось!

У Німеччині мені було легше, ніж у Польщі, я була більше схожа на німкеню. Я переконалася, що завжди можу сказати: «Я німкеня».

Ми приїхали до Альтенгундема, потяг спинився за станцією. То був військовий потяг, не пасажирський. Я поволі зійшла, щоб не подумали, наче я тікаю. Там була величезна каменюка, я сіла біля неї ззаду, сподіваючись, що ніхто мене не побачить. Отож, сиджу собі під каменюкою і копаю ямку, щоб закопати посвідчення організації Тодт.

Відтак я вирушила вгору по шосе, потяг рушив, аж раптом – літак. Наліт, англійський чи американський. Кожен біжить до пивниці, а я йду: куди мені квапитися? Мені не було куди йти! Раптом з одного будинку хтось почав гукати: «Прошу увійти, щоб Ви не кидалися в вічі». То я і увійшла. Всі сиділи в підвалі, молилися. Я також почала молитися: «Кинь уже якусь бомбу!» Там я затрималася і працювала далі. Це було вже в березні 1945 року.

А л ь т е н г у н д е м

До церкви я ходила з людьми, в яких працювала.

– Вони не знали, що Ти єврейка?

Та звідки?! Я постійно відчувала загрозу і вдавала, що я католичка. Це мало певні наслідки, як от у такому випадку. Я пішла на Службі Божій до причастя разом з іншими. Я хотіла виглядати елегантною і мала на собі рукавички. Священик не дав мені причастя. Я перелякалася. Після церкви, дорогою додому, мене спитали: «Чому ти пішла до причастя в рукавичках?» «Бо в нас, у Польщі, прийнято йти до причастя у найелегантнішому вигляді». Я не знала, що до причастя йдуть без рукавичок. Звідки мені це було знати? Тоді вийшло наяву, що я не німкеня.

– Чи вдалося Тобі зберегти бодай частину таємниці, хоча інша частина її вже стала відома?

Послухай. В усіх тих пригодах мені здавалося, що найгірше й найважче – це вдавати. Кожної миті слід було залишатися вкрай обережною: як говориш, що говориш, як смієшся, як їси! У Німеччині слід було знати, що в них хліб подають не на тарілці, а на дощечці. У мене вдома хліб або булочка лежали на тарілці, їх ламали, так? А там слід було нарізати. Або як оті рукавички. Кажу тобі: на кожному кроці я відчувала, що мені загрожує смерть.

– Тобто, Ти завжди чекала, поки хтось не зробить щось, а потім наслідувала його дії?

Звичайно. Я повторюю, що зі всіх пригод (якщо це можна назвати пригодами), саме це було найважчим і найстрашнішим. Кожна мить, навіть сон мусив бути достатньо поверховим, щоб бути готовим до будь-якого запитання.

Коли я наприкінці Другої Світової війни стала судовим перекладачем, я знала про мови стільки, скільки тепер знаю про Місяць. Так,

генієм я не була. Нехай це залишиться нашим маленьким секретом. Я розмовляла польською, німецькою, а тоді я добре володіла німецькою, але не знала їдишу, трохи розмовляла російською та англійською мовами.

– **Ти вивчала колись англійську мову в школі?**

Так, так, у гімназії, і вдома. Моя Матуся, коли я була маленькою, займалася зі мною: «*Open the door, close the door*²⁷». Я відчувала мови, може, у мене була до того якась особлива схильність.

Я опинилася в невеликому містечку Флаппе неподалік від Альтенгундема. Там я працювала в господарстві у селянина. То було після зайняття британцями частини Німеччини. З'явився плакат, що всі «DP» (*displaced persons* – переміщені особи) мусять зголоситися до британської комендатури, щоб отримати пляшку вина. У тій місцевості була винниця, британська армія хотіла зробити нам приємність.

Всі побігли туди. Людей було без ліку, кожен отримав пляшку, за винятком мене, тільки я не отримала. Мабуть, не здужала вправно штовхатися ліктями. Тоді, попри те, що я знала німецьку мову набагато краще, ніж англійську, я переплутала два вирази: я думала, що німецьке «*bekommen*» (отримати) рівнозначне англійському «*became*» (стати).

Висловлюючи своє розчарування, я промовила вголос, ніби сама до себе: «*And I became nothing?*», що по-англійськи означало щось зовсім інше (А я не стала нічим?).

У відповідь почула чоловічий голос: «*And what did you want to become?*» (А чим Ви хотіли стати?).

Я зрозуміла, що вчинила грубу помилку і попросила покликати перекладача. Відтак я не отримала пляшки вина, але розговорилася з командиром британського підрозділу, який зацікавився мною. Дізнавшись, що я єврейка, він прямо порадив мені: «Не розголошуйте цього, ми не знаємо, чи небезпека минула». Мене це вразило.

– **Тебе ще щось могло вразити?**

Війна вже закінчувалася, а я все ще мусила залишатися Зоф'єю Воляновською. Мене здивувало й розчарувало, що я далі мушу при-

²⁷ Відчини двері, зачини двері (англ.).

ховувати свою ідентичність. Його відповідь стала для мене острою: навіть наприкінці війни немає нічого певного.

Припустивши, що я можу бути хорошим перекладачем, хоча мої знання англійської мови були недостатніми, він запитав: «Скільки Вам потрібно часу, щоб покращити свою англійську?» Це було дуже важливе запитання, на яке в мене не було серйозної відповіді. Він це помітив і відповів собі сам. Офіцер запропонував, що через місяць заїде за мною чорним лімузином, не військовим авто, а цивільним, зупиниться за п'ятсот метрів від мого місця проживання – я тоді мешкала в селянина-господаря – у визначений час і забере мене до комендатури. Він звернув мою увагу на те, що німці не повинні бачити, що я їду з британцями, він боявся негативних наслідків для мене. Свою обіцянку він виконав.

Тимчасом я наполегливо вчилася мови за допомогою милої, помічної німкені, доктор Гертруди Беле. Я розшукала її в 1985 році і змогла їй сердечно подякувати.

Сталося це так: шукаючи з чоловіком у околицях Альтенгундема, де переночувати, я розговорила з власницею першого-ліпшого пансіонату: «Мені б хотілося розшукати вчительку, її характерна риса – вона бачить лише на одне око». А жінка у відповідь: «Це моя тітка». В нашій присутності вона негайно зателефонувала тітці, яка перебувала в відпустці. Пані Беле спитала: «Чи йдеться про Інґе?» Так називали мене місцеві жителі, а я вдавала, що я – фольксдойч.

– Це ще одна біографія.

Я зовсім забула про це, я мала ще одне ім'я, яким мене нарекли. Ніхто ні про що мене не питав.

– З делікатності?

Радше, через зверхність. Усі чужинці там були ніким.

– Чи правильно я розумію: вдаючи Зоф'ю Воляновську з англійським іменем Софі, Ти також вдавала Інґе?

Я нічого не вдавала, так мене кликали. Мені було байдуже. Я хотіла тільки вижити. Якось я запитала в своїх господарів, що би сталося, якби я виявилася єврейкою? Господиня відповіла: «Ти могла би продавати нам м'ясо». Мабуть, місцеві жителі мали дуже звужене уявлення про євреїв. Але я чудово розмовляла німецькою, вони не

могли приловити мене ні на чому. То були, на щастя, прості люди, вони ні про що не здогадувалися.

Дійсність у 1985 році була вже зовсім іншою: щоб дати нам змогу відвідати мою колишню вчительку, власниця пансіону позичила нам авто. Я шукала тоді закопане посвідчення, видане організацією Тодт на прізвище Зоф'ї Волянської, але його вже там, де я його сховала, не було. Раніше мені тут загрожувала смерть, а тепер я могла жива опинитися в тих самих місцях.

– А що сталося з комендантом?

Ми повернулися з комендантом у розташування британської армії, BAOR (British Army on the Rhine, Британська Армія на Райні). Він почав балакати зі мною по-англійськи, це була наша перша професійна зустріч. Через кілька днів він повідомив, що мене вибрали з-поміж багатьох інших на посаду судової перекладачки. Це мене дуже здивувало.

– Але ж Ти вчилася, що в тому несподіваного?

Уяви собі, мене просто перевіряли, але перевіряли й інших, солдатів, євреїв німецького походження, які приїхали з Німеччини до

Труда – судовий перекладач, BAOR, 1945 р.

Англії молодими людьми. Простіше кажучи, їх викинули ще до війни. Ті хлопці мешкали з батьками в Англії, ходили до англійських шкіл, їхня англійська була досконала. Вони також чудово говорили німецькою мовою. Проте, на посаду судового перекладача вибрали мене, а не їх.

Тож я запитувала, чому? Адже ви маєте тих, хто говорить набагато краще, ніж я. Я знала німецьку та англійську, інших мов на цій посаді не вимагалось, але генієм я не була, можеш бути спокійна. Англійці мені відповіли: бо всі інші, кого ми випробовували в судових ситуаціях, не виправдали сподівань: «Вони перекладали, а ти тлумачиш» (*They translate, you interpret*).

– **Як це розуміти?**

Йдеться про переклад основної думки певного речення, тобто, сенсу – і без емоцій. Це було для мене важливішим, ніж слова, яких я добирала. Строго кажучи, в мене не було аж так багато слів на вибір. Я не служила в мундирі, не належала до британської армії. Мені більше залежало на відносинах і взаєморозумінні між людьми. Я просто мала відчуття або інтуїцію.

– **А звідки в Тебе взялася та чутливість?**

Поняття не маю. Може, з усього мого життя, з усіх переживань. Коли дізнаюся, неодмінно Тобі розповім. Щоб втекти від тієї чутливості, я часто жартую. Можу когось іноді образити.

Не завжди все виходило як слід під час перекладу, бо я не мала надто великого словникового запасу, але я багато балакала з англійськими солдатами. Пам'ятаю, одного разу на засіданні був присутній, окрім англійського та французького, ще й російський офіцер. Ми розмовляли про те, як інші країни роблять свій внесок у відправку допомоги до Німеччини, адже тоді після війни німцям було важко. Британські солдати безугавно повторювали неделікатне: «*bloody this*» чи «*bloody that*» (кляте, враже те, чи се). Я слухала їх, і мені застряг у пам'яті отой їхній вираз. Коли заговорив росіянин, замість докладно перекласти його слова, я сказала: «*The bloody Russian captain says...*²⁸» На це англійський капітан гукнув: «Софі!» Іноді я чинила божевільні безтактності, але мені вибачали. Адже тоді я ще не була Трудою, а все ще залишалася Софі, Зоф'єю Воляновською. Так от

²⁸ Клятий російський капітан каже... (англ.)

й вийшло: «*The bloody Russian captain says...*». Це було сказано від щирого серця, хоча до росіян я тоді не мала надмірного сентименту. Вийшло нефахово, сором і ганьба, але це мені не перешкодило в «кар'єрі».

Коли Друга Світова війна закінчилася, я не знала, куди подітися. Я знала, що не хочу повертатися до Польщі, до комуністів, під советську владу. Я знала, що в мене немає сім'ї, ніхто мене не шукає. Я застановилася над своїм майбутнім. Можна було залишитися в Німеччині, мене би прийняли на будь-який факультет. Я була би тут вцілілою єврейкою.

Я почала серйозно розрізняти освіту та виховання. Було б важко знайти гідних вихователів у Німеччині серед людей, які ще кілька місяців тому вбивали мою націю задля «очищення» світу від євреїв. Їхні лідери переважно мали докторські ступені, що, на жаль, аж ніяк не вплинуло на їхній рівень моралі.

Читаючи якось газету для жінок, я побачила оголошення: «*Train to be a nurse. Write without obligation. Minister of Health. London, SW1*». (Стань медсестрою. Надаємо інформацію без жодних зобов'язань.

Труда в Німеччині

Міністерство охорони здоров'я. Лондон, SW1). Я написала за адресою, проте упродовж кількох тижнів не отримала жодної відповіді.

– А чому Ти обрала догляд за хворими?

Мені хотілося мати прямий контакт із людьми, без штучності. Я хотіла після стількох років удавання мати щирі стосунки з людьми й хотіла, щоб мене сприймали такою, якою я є. Я також хотіла акцептувати інших – на основі взаємності. Я вважала, що це мені найкраще вдасться, коли я допомагатиму хворим.

Випадково я дізналася, що будують невеликий шпиталь для сімей британських солдатів. Я зголосилася туди волонтеркою, щоб освоїти англійську медичну лексику і дізнатися, як воно бути шпитальною сестрою. Мене прийняли і відразу ж першого дня поступила пацієнтка – жінка після автомобільної аварії.

В неї була зламана щелепа. Мені доручили піклуватися про неї на нічному чергуванні.

Коли через кілька днів вона змогла говорити крізь стиснуті щелепи, то спитала мене, хто я. В мене не було однострою, я не була схожа на медсестру. Я сказала їй, що написала клопотання до Міністерства охорони здоров'я в Англії, на яке поки що не отримала відповіді. На це вона радісним голосом відповіла: «Нічого дивного. Ваша заявка, мабуть, все ще лежить на моєму столі в міністерстві!»

Через кілька тижнів я опинилася на борту корабля, який плыв до Англії, я простувала до шпиталю Сент-Гелієр.

Так почалося моє навчання в школі для медсестер.

А н г л і я

Цікаво, що коли я приїхала до Англії, зі мною трапилося багато прикрощів, бо я в принципі ніяк не могла адаптуватися після воєнних переживань до простого життя студенток медичної школи.

– Чому? Здавалося б, усі небезпеки минулися.

Передусім, тут панувала зовсім інша атмосфера й культура. Слід було вживати «please» у відповідному реченні та в належний момент, а я плуталася в синтаксисі, а іноді просто забувала це робити. Прещінь, я була всього лиш студенткою школи для медсестер, тобто мізерним нулем із крихітним «плюсом» у масштабі людства. Мені було

В школі медсестер у Англії

дуже непросто на заняттях із молоденькими дівчатками. Тоді я відчувала себе вкрай самотньою. Ті часи були для мене дуже важкими!

Пам'ятаю, деякі медсестри – їм було по вісімнадцять років, а мені вже двадцять чотири – були жорстокими шмаркачками. «Зроби це! Зроби те!» А коли я виконувала їх прохання, вони ще й кричали на мене, я думала тоді, що збожеволію! У мене було подвійне життя, складніше, ніж у роки війни.

Ніхто ніколи не питав про мою конфесію, проте мені захотілося перестати вдавати. Коли я одного разу отримала квиток на концерт, то пішла в Альберт-Гол і була там сама собою, а повернувшись, знову стала студенткою. Для мене було дуже важливо відірватися, адже я залишалася, наче Пер Гюнт – підвішена між небом і землею.

Певної миті, коли я вже хотіла покинути все, бо мої однокашниці мене задражнили до краю, керівничка студій Берта Вуд сказала: «Не кидай навчання, ти за своє життя прожила двісті років. Ми тебе за це дуже поважаємо». Вона дала мені надію.

– У групі були англійки?

Англійки, так, але й одна чешка, теж єврейка, хоча й не зізнавалася в цьому, вдавала чешку.

– А як Ти це зрозуміла?

Це легко відчутти.

– Вона зрозуміла, що Ти також єврейка?

Ні. Я мала медальйон із Дівою Марією, в певний момент вирішила не носити його. Це було для мене чимось на зразок перелюбства. Ніхто не знав про моє єврейство, тільки ота керівничка студій. Тож я зняла медальйон і питаю: «Маєш щось таке?» «О, я десь загубила». То я їй подарувала той медальйон: «Будь ласка». В тому випадку я ще й покращила їй гумор, бо не сказала їй, що знаю про її єврейство.

– Узяла?

Ще й як. Одразу одягнула.

– А як Ти покращила їй гумор?

Вона й далі ховалася, так само, як я. Вона страшенно боялася.

– І це дало їй своєрідне почуття впевненості?

Так. Що її не впізнають. Вона була молодша за мене.

– Але почекай, якщо я добре розумію, в тому є певна іронія: даючи їй Матір Божу, Ти зробила їй *міцву*.

Це вже точно. *Міцва* – це зробити щось, що сповнює наші зобов'язання.

М а с к у з н я т о

– Отож, Ти не одразу припинила вдавати когось іншого?

Ні, звичайно, адже я боялася! Розумієш, коли я приїхала до Лондона в образі Зоф'ї Волянської, то нікому не розповіла про вигадане ім'я, про воєнні переживання. Яюсь мене навіть запросили для участі в польській радіопередачі, завдяки сусідці, лікарці з Польщі, яка мешкала поруч зі шпиталем. Програма представляла поляків у Лондоні. Я виступила під іменем Зоф'ї Волянської, за що отримала, точно пам'ятаю, тринадцять фунтів. То був для мене тоді маєток, якщо врахувати, що я тоді заробляла всього два фунти на місяць.

Яюсь ми сиділи в лікарні, попиваючи чай, як зазвичай пополу-дні; були присутні лікарі та медсестри.

Я почула фразу, якої не сподівалася почути: «Прикро, що Гітлер не вбив усіх євреїв!» Ніхто не відгукнувся. Ніхто не обурився, не зре-агував. Я спокійно запитала: «А чому ти гадаєш, що це було би до-бре?» На це я отримала відповідь: «Бо євреї – ледачий народ. Їм ли-шень хочеться бути лікарями, юристами, бухгалтерами. Чи ти коли-небудь бачила єврейку-медсестру?» Хвилину помовчавши, я дуже спокійно сказала: «Власне я – медсестра і єврейка».

Я запросила всіх до своєї кімнати, ми встали біля входу, де на дверях було моє ім'я і прізвище: Зоф'я Волянська. Я повернула ві-зитну карту іншим боком і написала: Ґертруда Остерман. «Це моє справжнє ім'я і прізвище».

Ніхто не вибачився.

Перебуваючи в Англії, я почала міркувати про сенс свого поря-тунку. Чому це мало служити? Чим буде...? І поглянь, як все склалося, адже те, що я пішла на сестринські курси, також мало свою причину. Стільки людей загинуло. Я відчувала себе винною, що я врятувалася, а вони ні.

– Чи сестринська праця допомогла тобі зняти відчуття провини?

Певною мірою. З часом я зрозуміла, що почуття провини нелогічне.

Я пішла в сорок сьомому чи восьмому році до Єврейського агентства, яке займається документами, що засвідчують особу, і присягнула, що Остерман – це моє справжнє прізвище.

– Ти ще довго уживала прізвища Воляновська?

Поки не закінчила школу медсестер і акушерок. Я боялася, що мені перешкодять, що щось трапиться. А того, що в мене є в голові, ніхто не зможе в мене відібрати. «Знання – велика сила. Потужний той, хто більше знає» – цю фразу Мама написала мені колись у щоденнику.

Врешті-решт я пішла до посольства Польщі в Лондоні й показала їм документ. Під присягою я засвідчила, що мене знають як Зоф'ю Воляновську, проте моє справжнє ім'я та прізвище – Гертруда Остерман. У моєму першому паспорті було написано: «Гертруда Остерман, відома також як Зоф'я Воляновська».

– Чи довелося Тобі зустріти в Англії ненависть до євреїв?

Передусім то була відраза до чужинців. Пам'ятаю, була в шпиталі індуска, дуже хвора дівчинка. Я мала зробити їй заштрик, я була тоді ще студенткою. Вона з жахливою ненавистю сказала мені: «Ти йди, роби уколи своїм!» Я говорила з польським акцентом, і вона одразу зауважила, що я не англійка. Мені не хотілося її повчати, не хотілося сперечатися з нею. Я сказала: «Цей заштрик потрібен, щоб допомогти тобі». Але я досі пам'ятаю, з якою ненавистю вона зі мною розмовляла!

– Ненавистю до того, хто інший, чужий?

Так: «Своїм іди роби, своїм».

– Вона мала якусь формулу щодо своїх і чужих?

Це поширено в Англії, де іноземця (*foreigner*) вважають передусім чужим (*stranger*), тобто не нашим.

У моїй родині не було «інших». У нас не казали: «Отой християнин, він католик». Ніхто навіть не питав про таке.

– Це цікаво, адже тепер ідентичність часто визначають завдяки етнічній, національній або релігійній приналежності. Я намагаюся уявити собі часи, коли це було неістотно. Коли людей не окреслювали таким чином.

Не знаю, чи бували коли-небудь такі часи. Але в нашій родині панувала толерантність. Філософія в нашому домі була така, що ми молимося одному Богові, а як молимося – то вже приватна справа.

– Ти розповідаєш про те, що люди Тобі допомагали, а так само Твоя мама допомагала іншим, незалежно від того, ким хто був. То був інший зразок: не було свого й чужого, були тільки люди.

В Єврейському шпиталі в Лондоні, 1949 р.

Це єврейська філософія, чудова думка, запозичена з Книги Левит: *А коли мешкатиме з тобою прихोцько в вашім краї, то не будете гнобити його. Як тубілець із вас буде для вас прихोцько, що мешкає з вами, – і ти будеш любити його, як самого себе, бо прихोцьки були ви в єгипетськім краї. Пам'ятай про це. Так написано в Книзі Левит, 19:33–35.*

וּרְאֵת מֵאֵלֶיךָ אִם יְהוָה: וְכִי־יִגֹּד אֶתְךָ גֵר
בְּאֶרְצְכֶם לֹא תוֹנוּ אֹתוֹ: כְּאֲזַרְח מִכֶּם יִהְיֶה לְכֶם הַגֵּר וְהַגֵּר
אֶתְכֶם וְאֶהְבֵּת לוֹ כְּמוֹךְ כִּי־גֵרִים הֵייתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם אִם
יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם: לֹא־תַעֲשׂוּ עוֹל בְּמִשְׁפַּט בְּמִדָּה בְּמִשְׁקָל

Я була так вихована. Цікаво, що люди того не бачать, вони кажуть: «Євреї тримаються всі гуртом». Це неправда! Розумієш, це може трапитися з кожним. Є серед євреїв ідіоти, так само, як є ідіоти в кожній нації, які ніяк не можуть визнати, що коли ти чужинець, то ти не свій, не єврей. А йдеться власне про те, щоб подати чужинцеві руку.

Читай Тору, переконаєшся!

Про толерантність

Коли я після студій почала викладати психологію в школі для медсестер при Оттавському університеті, мені довелося мати справу на заняттях із різними людьми – дев'яносто осіб із різних соціальних верств. Коли ми привіталися, я підвелася й сказала: «Я юдейка, але хочу вам заявити, що поважаю всі релігії. Ми, євреї, здавна боролися за те, щоб люди могли вірити так, як їм пасує. Але прошу вас вірити бодай у щось. Ви можете вірити хоч у камінь, але я не зможу з вами розмовляти, якщо ви не віритимете ні у що». Отак я сказала.

– Чи відгукнулися слухачі, чи зрозуміли?

Зрозуміли. В мене були два студенти, досить цікаві. Один з них був німцем. Коли я сказала, що я єврейка, йому було важко це переварити. А ще був сержант, у мене склалося враження, що англійського походження. Обидва трималися на відстані, сиділи на останній

Лекція в Оттавському університеті. Диплом з догляду за хворими.
Труда ліворуч, у окулярах

лаві. Проте, чим далі тривали лекції, тим ближче вони наближалися, поки врешті не опинилися на першій лаві.

Тоді я їм і кажу: «Ви мене боялися». Пізніше я побалакала з кожним окремо. Спершу я викликала до свого кабінету отого німця: «Ти так далеко сидів, чому?» Він мені на це: «Я німець, був членом гітлерюгенду». Я йому: «Так, я собі уявляю, але тепер – інший світ, і сподіваюся, ти навчився чогось іншого».

– Підтвердив?

Так. А сержант сказав мені таке: «Я не люблю слухати жінок». Я відповіла йому: «*We have a problem. I have to go or you. But obviously, you have come closer*». («Маємо проблему. Хтось із нас мусить піти. Проте ти виразно наблизився»). А він на це: «*Yes. I like you*». («Так. Ти мені подобаєшся»). Це було цікаво.

Вони розказували, чому наблизилися, про релігію, про концепцію Бога і досконалої людини. Я говорила про Ісуса, який був прикладом людської досконалості. До останньої миті він був євреєм і помер євреєм. Я багато про це думала, він був символом єврейського страждання упродовж століть, символом нашого досвіду.

– А відтак ви могли би стати об'єднавчою ланкою...?

Сподіваюся, що ми всі належимо до тих, хто єднає. У цьому й полягає суть справи.

Постскрипту м

– Подумати лишень, – всі Твої імена, прізвища, оті різні маски були наче черговими діями в драмі.

Але була одна річ, яка пережила все, нічого не вдаючи від початку до кінця, – це мої чоботи для верхової їзди. Я весь час мала їх із собою. І навіть привезла до Канади.

– Зі Львова до Варшави? З Варшави до Берліна? З Німеччини до Англії?

Всю дорогу.

– А ще щось вціліло?

В Англії я дізналася, що моя кузинка Анітка і її мати живі, мешкають у Франції. Я продала все, що могла, щоб поїхати до них одразу під час наступної відпустки. Одного разу Анітина мати Ружа Штетнер, братова моєї Мами, забрала всі мої речі, щоб випрати, в тому

У сукні, яка пошита у Франції за гроші від Матері

числі корсет, який упродовж усієї війни був зі мною. Мені ніколи не спадало на гадку, що в ньому щось може бути. А вона це виявила під час прання. Каже: «Трудко, що тут?» «Не знаю». «А можна розшити?» «Можна».

– Ти нічого там не зауважила під час усіх тих перипетій?

Ніколи. З місця, де у корсеті був каркас, Тітка вийняла згорнуті в трубочку долари: в сумі сімнадцять, – їх зашила в шов моя Мати! Я припускаю, що то був один із «подарунків» доктора Чермака з юденрату. Вона мені нічого про це сказала. Якби я знала, то боялася б, що мене викриють. За ті сімнадцять доларів я купили матерії, і мені в Франції справили сукню з вовняного жоржету темно-синьої барви з білим коміром і пелеринкою, таку, як носила Мама. Сукня була для мене важливіша, ніж гроші.

– Навіть після смерті мати послала Тобі знак любові, як Ти й передбачала. Пам'ятаєш, як ще у Варшаві, дізнавшись про мамину смерть, Ти вдавала, що нічого не трапилося, що нібито мама все ще шиє Тобі сукню? Виявилось, що це правда!

Знаєш, я ніколи раніше про це не подумала.

Я та, ким є

Ти вже читала мою докторську дисертацію про *self-concept* (поняття «Я»)? Іноді, коли я її перечитую, то дивуюся, застановляюся, хто її написав? То все таке мудре, що я його не могла написати. Я не впізнаю навіть власних фраз.

– Може, твоє поняття Я було недопрацьоване?

Мабуть. Тому це мене так зацікавило. Важливе питання ідентичності загалом. Мене запитували про це, коли я розповідала в Польщі про свої переживання, зумовлені ідентичністю. Я знала, хто я. Все решта було театром.

– Що означає, що Ти знала? Ти не думала про це, а лишень була цим.

Була цим, так. Я не мала тоді змоги ані бажання думати про це.

– Але скажи: іноді, коли Ти згадуєш, чи виринають речі, яких Ти раніше не пригадувала?

Іноді трапляється щось інше. Адже, коли я повторююся, то це не виходить щоразу однаково. Між тим, є речі, які справили на мене більше враження, ніж інші. Крім того, ці речі залишаються міцно вкоріненими.

– Чи гадаєш Ти, що Друга Світова війна закінчилася? Чи ми не назначені наслідками тієї війни? Може, ми й досі волочимо їх за собою?

Ні, я того не тягну за собою.

– Але я маю на увазі світ...

Ну... Увесь світ – значною мірою.

– У чому ж тоді різниця?

Це залежить від зацікавлень: чим ми займаємося і чи маємо час і бажання для справ, яких не можемо змінити. Я сказала, що живу в цьому світі, а з іншого боку – я нічого не забула, це частина мого досвіду та особистості.

Труда після війни. Канада, 1952 р.

Я довго позбувалася почуття провини, що жива, а інші кохані люди загинули. Мені завжди було цікаво: що я такого зробила, щоб вижити? Інші, мудріші, ніж я, більш зрілі, так і не здужали вийти з цього.

– Чи це *resilience* (стійкість)?

Не знаю. Схоже, завдяки постійному вивченню моїх переживань я виснувала, що то просто була доля. Я не вчинила нічого лихого.

– Ти не вижила за рахунок когось іншого?

Не тільки. Не було жодного шахрайства.

– Але ж Ти увесь час обманювала, якщо йдеться про прізвище.

Я ошукувала ворогів, а решта було театром. Люди, які мені допомагали, як-от пані Фалішевська, знали, хто я і чому вони мені допомагають.

– Чи війна й далі триває для тих, хто має нечисте сумління?

Важко сказати. А може, це відсутність навичок здорового підходу?

– Можливо, це тема для наступної книжки?

Я не пишу книжок. Я оповідач історій. Я беру участь у оповіді. Я хочу знати більше про події та їх порівнювати.

А н г е л и

– Чи не думалося Тобі іноді, що Тобі допоміг Господь Бог?

Навряд чи я собі таке казала. Господь Бог допомагає мені у всьому. Поки тривала війна, я про це не задумувалася. Зрештою, звідки мені було знати, чи я взагалі врятуюся, адже то була постійна боротьба! Що тут скажеш? Коли я пішла після війни на сестринські курси, то дуже часто задавалася питанням, чому врятувалася, а оті

Труда в першому ряду ліворуч, медсестра в шпиталі Сент-Гелієр
у Каршолтоні (графство Сюррей)

порядні, солодкі, кохані люди – пішли страшним шляхом. Це мене дуже мучило упродовж багатьох років. Чому Господь Бог це допустив?

– Але ж це не діло Боже. Бог не посилає на смерть. Вбивають люди.

Коли я пішла на сестринські курси – не тому, що я була така свята, – мені просто хотілося потрапити в контекст, коли я зможу бути собою і не доведеться вдавати когось іншого. Я не хотіла більше прикидатися. Не хотіла! Я хотіла повернутися до нормальних стосунків з людьми, коли не мушу нікому догоджати і не мушу нікого боятися. Цього можна було досягти тільки безпосереднім служінням.

– Ти кажеш, що іноді Тобі з’являлися ангели.

Я не казала, що мені з’являлися ангели.

– Але ж Ти казала раніше, що тобі з’явився певний ангел.

Глухоніма селянка з водою, так. Знаєш, у єврейській концепції ангел – то не істота з крилами, це просто посланник Бога.

– Добра душа?

Так. Це ангели.

Ми, євреї, не маємо отих різних духів з крилами. Бачиш? А історія з Ясінським. Чи ж то не було чудо?

Белжець

Я поїхала до Польщі через шістдесят один рік, мене взяли з собою мої друзі, які простували до табору смерті в Белжеці. Ми туди прибули о п'ятій пополудні. Вже нікого не впускали, було замкнено. Проте, коли охоронець почув про мою історію, то впустив нас. Отож, я стояла там, і знала тільки те, що тут лежить моя родина.

Там написано: «О земле, не закривай моєї крові. Нехай мій плач буде почуто». Дошка з написом, що в цьому місці були убиті півмільйона безіменних євреїв.

Вони забирали людей до газової камери просто з потяга, записуючи лише кількість, без персональних даних. То була спроба остаточного пониження, але замордовані записані в серцях і пам'яті тих, хто залишився. Їх гнали, наче худобу, щоб вони якнайскоріше потрапили до камер. Тут уживали навіть не отруйного газу, а продуктів згорання з двигунів вантажівок. Тіла спалювали в чистому полі, а не

Труда в Белжеці

в крематорії, тож сморід віяв на увесь Белжець. Так розповідали місцеві.

Там немає пам'ятника, все поле всіяне великими каменями, вкритими немов сажею, може на півтора кілометри. Але дощ тієї «сажі» не змиває. І навколо цього – таблиці різних міст, звідки вивозили євреїв.

Для мене найважливішими були чотири міста: Кути, Косів, Коломия, Львів. На таблицях Кути й Косів власне ота дата, 5 вересня 1942 року, дату транспорту, з якого я вистрибула. Я стояла, наче скам'яніла. Годі сказати, що в мене було якесь відчуття, ні. Цілковитий холод. Я вже не плакала, не мала сліз на очах, і не могла проказати Кадиш. Ти знаєш, про що йдеться в цій молитві?

– Це молитва за померлих.

Ні, не за померлих. Замість померлих. Бо кожен єврей зобов'язаний прославляти Бога навіть у найгіршій ситуації. Кадиш проказують за себе і від імені тих, хто більше не існує. Проказуючи молитву Кадиш я говорю не тільки від імені близьких, але й від імені усіх решти, в тому числі й тих, хто не має вже нікого, хто б за них помолвився. Їх не існує, тому замість них цю молитву починаю проказувати я. Я кажу те, що кожен єврей повинен проказувати за життя.

У Белжеці мені зринули в пам'яті останні слова моєї Мами, сказані перед тим, як я виїхала з фальшивими «арійськими» документами до Варшави. Наче у відповідь я подумала: «Не хвилюйся, Мамо. Не бійся. Я живу єврейським життям». Я чуюся справжньою єврейкою, я прощаю, я люблю інших людей.

– Чи є шанс, що поляки, християни зможуть домовитися з євреями? Що вони визнають колишніх єврейських сусідів «своїми», поляками?

Ми чудово домовлялися з культурними людьми. Ми мали чимало приятелів з різних верств. Мій дядько казав: ми всі молимося одному Богу. А як хто молиться, то його справа. Між поляком-християнином і польським євреєм різниці не було.

А покидьки є скрізь. Це залежить від освіти, від того, як виховують удома. Неінтелігентна людина, позбавлена сумління, шукатиме... азазель на івриті.

– Офірного цапа?

Так, офірного цапа. Бо на кого ж іще кинутися йолопові? Чи наважиться він кинутися на свій уряд, чи на свого роботодавця, чи на

священика, чи може він кинутися на поліцейського? На що він може кинутися? Упродовж багатьох поколінь казали: «Бий жидів!».

– А як виглядає антисемітизм без побиття?

Якось моя учителька початкових класів підписала фото усього класу і вручила мені наприкінці року з написом: «Милій кудлайці». Так дехто говорив про євреїв: кудлаї. Вдома мені звеліли те фото викинути. У нас у родині було інше мірило поваги до людей.

У кожної нації є люди недовчені, а є ліберальні, інтелігентні, виховані. Коли я приїхала до Варшави в 2005 році, шукаючи в Національній бібліотеці книжок Ясінського, то побачила там плакати про толерантність. Наприклад: «Пам'ятайте: Ісус був євреєм!» Я ніколи про це не забуду, мені було дуже приємно побачити щось подібне в Польщі.

– І яке ж послання зумовлене тим фактом, що Ісус був євреєм?

Простіше кажучи, християни не мають підстав ненавидіти євреїв. Час визнати євреїв братами у вірі. Але я боюся, що вкотре зло походить від тих, хто ненавидять себе настільки сильно, що скидають провину на інших, бо бояться власної. Чи кинула б я осудливо: «Ах... той араб!» або «Той негр!...»? Та де ж там! «Той поляк! Українець!»? Ні, ні. Нам не вільно такого казати, бо всі ми є дітьми одного й того ж Бога.

Труда читає рукопис цієї книги

– Проте, з'являється дедалі більше людей, для яких оті штучно створені межі, які ведуть до релігійних поділів і взаємного виключення, стають щоразу більш відносними. Скажімо, для нас.

Нехай наша бесіда стане захоотою.

В тому всьому жахливому житті я мала також чудові випадки! Адже сталося так, що мене врятував селянин, допомогла на франкфуртській вулиці молода дівчина, перукарка безкорисливо пофарбувала мені волосся на «польське». Я вважаю, що мені дуже пощастило познайомитися з такими людьми, як Ясінський, ми мали ту саму точку відліку, той сам етичний ідеал.

Чи я їх приваблювала?

Попри все жахіття мого досвіду, я гадаю, що ніколи не переставала бути сама собою.

Саме за це щодня, прокидаючись уранці, я дякую Богові та моїм батькам.

ПІСЛЯСЛОВО

Розмова з Трудою Розенберг, яку я почала записувати в 2005 році, тривала з перервами упродовж шести літ. Всі її оповіді я вислухала багато разів, проте кожного наступного разу при переказуванні того самого змісту несподівано відкривалися нові перспективи, позаяк пам'ять у літніх людей, часто повертаючись до важливих переживань, нерідко розкривається найдивовижнішим чином. Ми ставали ближчими навзаєм, коли спільно вирішували питання: про що в цих спогадах варто казати, що вилучити, а що зберегти?

Мій інтерес до того, щоб дізнатися про досвід єврейки, яка перехувалася в нелюдські часи Другої Світової війни, своєрідної героїні на постаменті, переріс у процесі наших балачок у приязнь і велику повагу до улюблениці, яка мудро воювала за людяність і добро.

Ганя Федорович і Труда Розенберг

Ми знайшли спільну площину довіри і спільну мову понад стереотипами і забобонами. Постала омріяна розмова, врятована з попелу війни та виключеності.

«Чому в цій розмові ми щиро можемо розповісти одна одній про все?» – запитала в мене Труда наприкінці роботи над текстом.

Може, Бог, в якого ми віримо, хоча кожна по-своєму, був присутній у нашому творчому намірі? А може нас об'єднує, власне Ісус, особистий Спаситель християн, а водночас відданий проповідник юдейської науки? А може, Польща, країна нашого походження і нашої мови, породила дітей, які горнутья довкола спільної спадщини та спільної травми, щоб зрозуміти і почати все знову?

Ми залишимо цю таємницю Тобі, дорогий Читачу.

Бачити Бога навіть над безоднею пекла

Щиро признаюсь: починав читати цю книжку з певного морального обов'язку, а далі – читав не відриваючись. Заслуга в цьому, звичайно ж, головних співрозмовників – Труди Розенберг і Гані Федорович, але не тільки. Переклад Андрія Павлишина також майстерний, і розмова плине вільно.

Перша емоція від читання – це відчуття, що реальне життя обігнало цю книжку. Путінська агресія щодо України – цинічна, брехлива, нахабна – витворила несподіваний ефект. Упродовж усього повоєнного п'ятдесятиліття людство (як і автори цієї книжки) жило надією, що цього разу вдасться не допустити воєнного божевілля світу: «Ніколи більше!» Адже, кажучи словами Труди, «дуже важко втямити, як у ХХ столітті таке могло трапитися».

Сьогодні дуже важко втямити, як на початку вже ХХІ століття могла трапитися така нищівна поразка російської культури.

Чому так сталося? Одну з можливих відповідей я знайшов у самій розповіді Труди. Вона згадує, що в її довоєнній школі «час від часу бували уроки, на яких представляли різні життєві ситуації. Пам'ятаю, наче то було вчора, як на одному уроці в нашому класі ми судили брехню». То, може, вся справа якраз у тому, що в нинішніх школах таких уроків немає взагалі?

Бо звідки інакше береться така цинічна переконаність путінської команди, що брехня не лише безкарний, а й навіть найуспішніший шлях до перемоги?

Розповідь про особисте пережиття Шоа є, звичайно ж, кульмінацією цієї книги. Таїна правдивості й вірогідності цієї розповіді лежить у її неідеологічності. Автори не втискають свої спогади чи міркування у певні ідеологічні конструкти, бо інакше це відразу відгоноило б штучною заданістю. З книги промовляє саме життя, і вже з перших кроків головної героїні починаєш її любити, бачити світ її очима. Це великий успіх оповідачів.

Цей висновок має, як на мене, ще одне підтвердження. Мене огортають сум і збентеження, коли я натрапляю в літературі на розпачливі вигуки: «Де був Бог, коли чинилися злочини Аушвіцу?» Таке надривне «богоборство» мені не по душі. Свого часу я був щасливий, коли стали широко відомі слова блаженного священномученика Омеляна Ковча, написані ним з табору Майданека:

За винятком раю, це єдине місце, де я хочу бути. Тут ми всі рівні: поляки, євреї, українці, росіяни, латвійці та естонці. Я єдиний священник між ними. Навіть не можу собі уявити, як тут буде без мене. Тут я бачу Бога, який є один для всіх нас, без огляду на наші релігійні відмінності.

Тому для мене особисто надзвичайно важливо було натрапити в розповіді Труді на те саме світовідчуття: «Ось Бог: серед нас, у нас. Воістину, Бог тут». Отже, вона належить до тих вибраних, які вміють бачити Бога навіть над безоднею пекла. В цьому вмінні я бачу одну засадничу передумову: важливо не те, що ці двоє – люди *різної* віри; важливо те, що вони – люди *віри*. Що ближче люди підходять до Бога, «який один для всіх нас», то ближчим стає і їхнє сприйняття світу.

Цим я не хочу сказати, що в книзі взагалі відсутні якісь моменти, що походять із доктринальних відмінностей між юдаїзмом і християнством. Кожна людина має право на суб'єктивізм у сприйнятті своєї віри. Зрідка проявляється він і в розповіді Труді. Так, скажімо, для неї «Ісус, який був євреєм, став особистим Спасителем для християн», тоді як «Бог, у якого ми, євреї, віримо, є Спасителем усіх людей. Він є не тільки для нас, але й для всіх людей. І саме в цьому краса».

Зрозуміло, що християнин відразу може заперечити, що з позиції його віри Ісус також прийшов у цей світ, щоб спасти усе людство. Проблема лиш у тім, що не всі люди прийняли його як Спасителя.

Проте книга підкупає тим, що єврейство Труді – таке вистраждане й таке для неї значуще – не є при цьому конфліктним. Концептуальну основу для цього підвів Імре, чоловік Труді: «Все, що стосується страждання, стосується і нас, євреїв». Це – чудова формула, і її правдивість своїм життям підтвердили ті троє євреїв України, які стали героями Небесної сотні, і ті єврейські активісти Майдану, що стали усім вірними побратимами.

Як було б добре, якби всі, хто прочитає цю книгу, сказали єдиними устами: «Все, що стосується страждання, стосується і нас, людей»!

*Мирослав Маринович,
Львів, січень 2015 р.*

Біографічна довідка Труда Розенберг

Труда Розенберг – психолог, спеціалізується в когнітивній психології. Упродовж тривалого часу вона нічого не розповідала про свій військовий досвід. Епізоди, обговорювані в цій книжці, – це справжні події, які вона пережила особисто, будучи одним із численних представників єврейської нації. Труда Розенберг підкреслює, що не вважає свій досвід винятковим, багато людей мали схожий. Її спогади – це оповідь очевидця про Шоа, і на думку Труди Розенберг цей термін мовою іврит є точнішим, аніж широко вживане поняття Голокост. Адже останній стосується і до стихійних лих, як-от виверження вулкану, повені чи землетрусу. Натомість, Шоа – це результат людських намірів і вчинків.

Дехто зумів протистояти нелюдському прагненню до винищення єврейської нації; багато хто програв у цій боротьбі – загинув, інші перемогли, а треті все ще борються, щоб жити нормальним життям, попри пережиті трагедії.

Труда Розенберг unikнула ув'язнення в концтаборі, де брутально зневажали людську гідність, а голод і хвороби ефективно нищили фізичну витривалість, позбавляючи в'язнів волі до опору.

Вона пережила Шоа в Україні, Польщі та в Німеччині, працювала в підрозділі Британської армії на Райні перекладачкою, в Англії навчалася на курсах медсестер, там працювала за цим фахом у шпиталі.

У 1951 році Труда Розенберг емігрувала з Англії до Британської Колумбії в Канаді і почала працювати медсестрою в державній системі охорони здоров'я. В 1958 році вона перебралася до Оттави, де й далі працювала за фахом, а водночас продовжила навчання в Оттавському університеті. В 1971 році Труда Розенберг здобула докторський ступінь у галузі психології.

Відтак вона мешкала в Ізраїлі, де викладала на факультеті педагогіки та психології в університеті Хайфи, заснувала психологічну клініку в кібуці Ейн Харод і керувала нею. Вона була головним клінічним психологом у чималому центрі психічного здоров'я в Тірат Кармелі.

Повернувшись у 1981 році до Канади, Труда Розенберг відкрила приватну практику в Оттаві й досі залишається активним професійним психологом і викладачем. У 2007-2008 роках вона була гостьовим дослідником (*scholar in residence*) у Карлтонському університеті. Факультет соціальних наук Оттавського університету в 2011 році відзначив її відзнакою *Outstanding Alumni Award*. Підтримує жваві контакти з учнями та студентами.

Біографічна довідка Ганя Федорович

Ганя Федорович є професійним медіатором, тренером, викладачем, а водночас матір'ю п'яти дітей. Вона народилася в Канаді в патріотичній польській родині. Її мати Ірена була солдатом Армії Крайової, брала участь у Варшавському Повстанні. Батько Еугеніуш молодим підпоручником потрапив до советського табору в Козельську, проте, на щастя, вцілів. Він був свідком Катинського злочину. Після звільнення за амністією польських військовополонених у СРСР в 1941 році він служив у Армії Андерса офіцером. Після війни, як і його дружина, був незаконно позбавлений польського громадянства.

Ганя Федорович зберегла рідну мову і передала її своїм дітям і онукам. Вона вільно розмовляє чотирма мовами, обертається у трьох культурних середовищах, а крім того, підтримує тісні контакти з людьми з усього світу.

В університеті МакГіл у Монреалі вона вивчала ЗМІ та суспільну комунікацію, докторську дисертацію захистила в Зальцбурзькому університеті. Її докторат був присвячений польському шляхові до

демократії в незалежній громадській сфері. Вона – співорганізатор спорудження Канадського пам'ятника прав людини, місця остороги та спонування до активності в столиці Канади. Пам'ятник цей відвідав, зокрема, в 1989 році Лех Валенса.

Упродовж двадцяти років мешкає в Австрії, там вона заснувала Європейський інститут вирішення конфліктів в громадах (*European Institute for Community-Based Conflict Resolution* – www.cbcr.eu). Він спеціалізується на групових процесах у контексті конфліктів між групами різних ідентичностей. Ганя Федорович працює зі школярами та дорослими, часто з багатомовними групами, члени яких не володіють жодною мовою, спільною для всіх. Вона опублікувала багато наукових праць на тему, зокрема, демократизації, мультикультуралізму, ідентичності та медіаційних процесів.

Любить життя, поезію, тварин, спів, гітару, квіти і будинок на березі озера в канадських Кашубах, свого чоловіка та незвичайних дітей.

Зустрічі з Трудою Розенберг та інтенсивна робота над її спогадами, ідентичністю й примиренням є для Гані Федорович прикладом трансформації слідів руйнівних конфліктів через творчу динаміку відкритої рефлексії. Вона присвятила цю розмову всім тим, хто прагне протистояти спадковій ненависті та забобонів, який тяжіє над історією Польщі та Європи.

П о д я к а

Перелічені нижче особи суттєво доклалися до створення цієї книги, за що авторка їм безмежно вдячна:

проф. Барбарі Вайгль і др. Анджейові Топінському за подорож до Белжеця в 2005 році і не лише;

др. Анні Карольчак, ред. Кристині Нашковській-Гавін, мгр. Станіславу Соколовському за ретельну допомогу в редакційному опрацюванні;

Маркові Вокеру, PhD Hon., і Девідові Кілгору, J.D., D.D. (Hon.), за охоче посередництво в міжконтинентальній комунікації;

Барбарі Возняк, Кордіанові Бруцеку за доброзичливу підтримку технічних зусиль;

проф. Петеру Бруку, чоловікові Гані Федорович, за терплячість, з якою він ставився до відсутності дружини, а також за постійне спонукання, коли завершення здавалося недосяжним;

Маріанові Турнеру за його посмішку та його присутність при наших розмовах від другого року життя.

Д ж е р е л а м о л и т о в н а і в р и т і

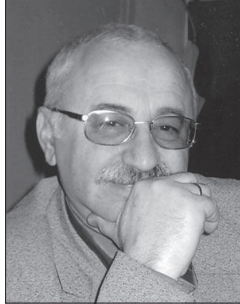
Gates of Prayer, The New Union Prayerbook, Weekdays, Sabbaths, and Festival Services and Prayers for Synagogue and Home. Central Conference of American Rabbis, New York, 1975.

Gates of Repentance, The New Union Prayerbook for the Days of Awe. Central Conference of American Rabbis and Union of Liberal and progressive Synagogues, 5738 New York 1978.

Зміст

Г. Федорович. Передмова до українського видання	5
В. Лукашевський. Передмова	7
Вступ	11
Життя	12
Польська мова	14
Судний день	16
Час	17
Про молитву	18
Початки	20
Львів	30
Втеча	41
Потяг до Белжеця	43
Повернення до Львова	46
В єврейському шпиталі в геті	54
Розповідаю, щоб ви зрозуміли	57
Варшава	63
Через багато років	74
Втеча до Німеччини	89
Організація Тодт	92
Альтенгундем	97
Англія	104
Маску знято	106
Про толерантність	110
Постскриптум	112
Я та, ким є	114
Ангели	116
Белжець	118
Післяслово	122
М. Маринович. Бачити Бога навіть над безоднею пекла	124
Біографічна довідка – Труда Розенберг	126
Біографічна довідка – Ганя Федорович	128
Подяка	130
Джерела молитов на івриті	130

in bonam memoriam

Ця книжка завдячує своєю появою передусім Михайлові Давидовичеві Шерману. Проте, він не дожив до її публікації, раптово померши на шістдесят дев'ятому році життя 20 листопада 2015 року...

Понад 25 років Михайло Давидович брав активну участь у житті єврейської громади міста Львова. Він дуже багато зробив для створення в нашому місті обласної благодійної організації Бней Брит «Леополіс» імені доктора Еміля Домбергера, був її Віце-президентом і Головою Спостережної Ради. Але головною справою його життя стало утвердження в Україні пам'яті про Шоа. Михайло Шерман був одним з творців Міжнародного Центру «Холокост» імені доктора Олександра Шварца, відтак став Президентом організації, в цій якості організував численні семінари, брав участь у конференціях і публічних заходах, зокрема, неодмінно виступав на Йом га-Шоа у місцях мучеництва та героїзму єврейського народу у Львові. Михайло Давидович також організував чималу виставку робіт єврейських митців та видав проспект-альбом цієї унікальної події. Робота над виданням українського перекладу спогадів Труди Розенберг і розмов з цією чудовою жінкою, ретельно записаних доктором Ганею Федорович, стали лебединою піснею Михайла Шермана. Нехай ця книжка назавжди залишиться добрим спогадом про його подвижницьку наполегливу працю, людяне серце і чутливе сумління!

Ганя Федорович ЗАЗНАТИ ЧУДО? Історія Труди Розенберг

Підписано до друку 16.05.2016.
Гарнітура Minion Pro. Формат 70x100/16.
Папір офсетний.
Наклад 700 прим. Зам. № 1266.

Видавництво - ТзОВ «Галицька видавнича спілка»
м. Львів, вул. Туган-Барановського, 24. Тел. (032) 276-48-53.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої діяльності
до державного реєстру ДК № 198.